

આત્મા

અને

પુનર્જન્મ

ક્રમશઃ

૦૧૨.

કોમલ +

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૫૫૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ આત્મા અને પુનર્જન્મ

વિષય ૫૭ : ૩

આત્મા

અને

પુનર્જન્મ.

લેખક.

હાશિમ યુસુફ ભટ્ટચા જીર.

કર્તાએ સર્વ હક પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

આવૃત્તિ પહેલી

પૃત ૧૦૦

કીંમત ૦-૬-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોના સંગ્રહ
૧૯૫૭

પ્રસ્તાવના.

પરમ કૃપાળુ દયાળુ ઈશ્વર (الله) તા નાંમથી પારંબુ છું. અને તેનીજ સ્તુતી કરું છું. અને તેનેથીજ જ્ઞાન, અને અંતઃકરણનાં પ્રકાશમાં વધારો ચાહું છું, અને અજ્ઞાનતાનાં અંધકારથી દુર રહેવા તેના સેવક, (عبد) અને રસુલ મોહમ્મદ (સલ.) ની આજ્ઞાઓને આધિન રહેવા દ્રઢતા, અને નિર્મળ પ્રેમમાં મક્કમતા ચાહું છું. અને તેનાં ચુંટી કાઢેલાઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ મોહમ્મદ (સલ) અને તેમનાં વંશજો, સ્નેહિત્રો, અને આધિનો પર ભલી આશિષો, અને સલામતીઓ માટે પ્રાર્થનાં કરું છું.

જિજ્ઞાસુ સજ્જનો સમક્ષ આ મારું નાનકડું વાંચન થઈ, તે પહેલાં કાંઈ એક ખુલાસો કરવાની રજા લઉં છું. કે આ પુસ્તકમાં મુખ્ય બે વિષયો છે. જેમાં મૂળ એક એવાં તત્ત્વ (સ્વરૂપ) નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જે ઈંદ્રિયોથી દેખી તેમજ પહોંચી ન વળાય એવું અદૃશ્ય, અલક્ષ્ય, અને અસ્પર્શ છે. જેને ત્વંપદ (જીવપણું) نفس فانی કહે છે. તેમજ તેનું દેહઆદિ સૃષ્ટિ عالم اجسام થી ભીન્ન હોવાનાં કારણે માત્ર વાંચનથી અપરોક્ષજ્ઞાન عن الیقین થવું કઠણ છે. કારણ કે અપરોક્ષજ્ઞાન માત્ર અનુભવેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. માત્ર વાંચનથી પરોક્ષજ્ઞાન عن الیقین થઈ શકે છે તે ૧૫ જ્યાં સુધી સાધારણ તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી તો ભાગ્યેજ

સમજી શકાય ! એમ છતાં મારેથી જ્યાં સુધી થઈ શકયું ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ, અને સરળ રીતે સમજાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગમે સાલ એક અમેરીકન ચોપાન્યામાં એક માણસે બે સવાલો પુછ્યા, જેમાં પહેલો સવાલ એ હતો, કે “આત્માનાં હોવાપણું પર બુધ્ધિ કબુલ કરી શકે એવી કોઈ દલીલ છે ?” અને બીજો સવાલ એ હતો, કે સત્ત્વજ્ઞ આત્માનો સબંધ દેહથી જુદો થયા પછી પણ તેનું હોવાપણું બાકી રહે છે, એ ઉપર બુધ્ધિ કબુલી શકે એવી કોઈ દલીલ છે ?” *

ઉપરના બે સવાલોનાં જવાબ યુરોપ, અને અમેરીકાનાં પદાર્થવાદિયો (*મટ્રીયો*) અને સ્વભાવવાદિયો (*નૅચરલિસ્ટ્સ*) મળી લગભગ સાડ જણે આપ્યા છે. જે બધા અતરે લખવાથી નકામું લંબાણ થવાને કારણે ટુંકમાં જણાવું છું, કે બધા જવાબો લગભગ એક બીજાથી મળતા છે. અને તે બધા જવાબોની મુખ્ય મતલબ એ છે, કે “આત્મા સિદ્ધ છે. અને લગભગ બધાજ ધર્મોમાં એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આપણી બુધ્ધિ તેનું એવું વર્ણન કરી શકતી નથી. કે જેથી તેનું મુળ સ્વરૂપ સમજી શકાય. મુળ સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ધર્મ જોઈએ. કારણ કે આત્માનું વર્ણન એવી રીતે કરવું કે

* સંપૂર્ણ વિગત માટે જ્ઞાણેશ્વરી પ્રગટ થતા માર્સિક ‘સુરી’ ગ્રાન્ટ ૧૮ કેબુઆર્ગી ૧૯૨૮ જુઓ :

જેથી તેનું મુળ સ્વરૂપ ખરી હકીકત સાથે સમજ શકિતમાં આવી જાય, એ ઘણુંજ કઠણ, અને અશક્યનાં લગોલગ છે.” ઉપલી મતલબનાંજ દરેકનાં જવાબો છે. અને આત્માનાં હોવા પણ ઉપર, તથા હેડ સબંધ છુટો થયા પછી પણ આત્મા મટી જતો નથી, એ ઉપર દરેક જણએ એક એક બે બે દ્રષ્ટાંતો લખ્યાં છે. જે દરેકના જુદાં જુદાં છે. પણ તે દરેકની મુળ મતલબ એકજ થાય છે.

એ ઉપરથી વાંચકવર્ગ સમજી શકે છે, કે ખરેખર એ વિષય અવર્ણ્ય છે. કલમમાં એટલી શક્તિ નથી, કે તેનું અપરોક્ષજ્ઞાન કરાવી દેયે. અપરોક્ષજ્ઞાન માટે તો જુદાં સાધનો છે. મુળ બાબત એમ છે, કે સર્વ શક્તિવાન મહાન પરમેશ્વર (૪૧) વગર ખીજી કોઈ પણ હસ્તિ અનાદિ قدیم થઈ શકતી નથી. (જેને મેં આત્માની સમજૂતીમાં સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે. જે આગળ આવશે.) એ પવિત્ર હસ્તિ વગર ખીજી દરેક હસ્તિઓ ઉત્પાદિત اُتقاة છે. અને એ ઉત્પાદિત હસ્તિઓમાં એક તો હેડુઆદિ સૃષ્ટિ العالم اجسام છે. અને ખીજી હસ્તિઓ તેણે એવી ઉત્પન્ન કરી છે. જે અદેહાદિક છે. અને તેણે એ અદેહાદિક હસ્તિઓ عالم امر ને હેડુઆદિ સૃષ્ટિ ઉપર ઈંચ્ટા આપી છે. એ અદેહાદિક શક્તિઓ (આત્મા, દેવતા ملائكة વિગેરે) ને આપણી દ્રષ્ટિ દેખી શકતી નથી. કારણ કે ઇંદ્રિયો خمس ظاهري માત્ર દેહાદિક

સમજી શકાય ! એમ છતાં મારેથી બ્યાં સુધી થઈ શકયું ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ, અને સરળ રીતે સમજાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગએ સાલ એક અમેરીકન ચોપાન્યામાં એક માણસે બે સવાલો પુછ્યા, જેમાં પહેલો સવાલ એ હતો, કે “આત્માનાં હોવાપણું પર બુધ્ધિ કબુલ કરી શકે એવી કોઈ દલીલ છે ?” અને બીજો સવાલ એ હતો, કે સત્ત્વ આત્માનો સબંધ દેહથી જુદો થયા પછી પણ તેનું હોવાપણું બાકી રહે છે, એ ઉપર બુધ્ધિ કબુલ કરી શકે એવી કોઈ દલીલ છે ?” *

ઉપલા બે સવાલોનાં જવાબ યુરોપ, અને અમેરીકાનાં પદાર્થવાદિયો (મટીરિયલિસ્ટ) અને સ્વભાવવાદિયો (નેચરલિસ્ટ) મળી લગભગ સાઠ જણે આપ્યા છે. જે બધા અતરે લખવાથી નકામું લાંબાણ થવાને કારણે ટુંકમાં જણાવું છું, કે બધા જવાબો લગભગ એક બીજાથી મળતા છે. અને તે બધા જવાબોની મુખ્ય મતલબ એ છે, કે “આત્મા સિદ્ધ છે. અને લગભગ બધાજ ધર્મોમાં એનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આપણી બુધ્ધિ તેનું એવું વર્ણન કરી શકતી નથી. કે જેથી તેનું મુળ સ્વરૂપ સમજી શકાય. મુળ સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ધર્મ જોઈએ. કારણ કે આત્માનું વર્ણન એવી રીતે કરવું કે

* સંપૂર્ણ વિગત માટે લાહોરથી પ્રગટ થતા માર્સિક ‘સુરી’

પૃષ્ઠ ૧૮ કેશુઆરી ૧૯૨૮ જુઓ :

જેથી તેનું મુળ સ્વરૂપ ખરી હકીકત સાથે સમજ શકિતમાં આવી જાય, એ ઘણું જ કઠણ, અને અશક્યનાં લગોલગ છે.” ઉપલી મતલબનાં જ દરેકનાં જવાબો છે. અને આત્માનાં હોવા પણ ઉપર, તથા હેડ સબંધ છુટો થયા પછી પણ આત્મા મટી જતો નથી, એ ઉપર દરેક જણએ એક એક બે બે દ્રષ્ટાંતો લખ્યાં છે. જે દરેકના જુદાં જુદાં છે. પણ તે દરેકની મુળ મતલબ એકજ થાય છે.

એ ઉપરથી વાંચકવર્ગ સમજી શકે છે, કે ખરેખર એ વિષય અવલુચ્છ છે. કલમમાં એટલી શક્તિ નથી, કે તેનું અપરોક્ષજ્ઞાન કરાવી દેયે. અપરોક્ષજ્ઞાન માટે તો જુદાં સાધનો છે. મુળ બાબત એમ છે, કે સર્વ શક્તિવાન મહાન પરમેશ્વર (૪૫) વગર ખીજ કોઈ પણ હસ્તિ અનાદિ قدیم થઈ શકતી નથી. (જેને મેં આત્માની સમજૂતીમાં સ્પષ્ટ રીતે સિધ્ધ કર્યું છે. જે આગળ આવશે.) એ પવિત્ર હસ્તિ વગર ખીજ દરેક હસ્તિઓ ઉત્પાદિત حادث છે. અને એ ઉત્પાદિત હસ્તિઓમાં એક તો હેડઆદિ સૃષ્ટિ اجسام છે. અને ખીજ હસ્તિઓ તેણે એવી ઉત્પન્ન કરી છે. જે અદેહાદિક છે. અને તેણે એ અદેહાદિક હસ્તિઓ عالم امر ને હેડઆદિ સૃષ્ટિ ઉપર શ્રેષ્ઠ આપી છે. એ અદેહાદિક શક્તિઓ (આત્મા, દેવતા ملائكة વિગેરે) ને આપણી દ્રષ્ટિ દેખી શકતી નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયો اس خمس ظاهري માત્ર દેહાદિક

વસ્તુઓનેજ દેખી અથવા સ્પર્શ કરી જાણી શકે છે. પણ આત્મા કે જેનો કોઈ પણ જાતનો દેહ નથી, તેને દેખી કે સ્પર્શ કરી જાણી શકતા નથી. મનુષ્ય જ્યારે દેહઆદિ પ્રપંચોથી પોતાને જુદો જાણી, પોતાની જાતને યોગાબવા માટે ખાસ એકત્રતાથી ધ્યાન ધરે છે, ત્યારેજ આત્માજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે પછી તે આત્મા ખીજી એવી અદૃશ્ય, અસ્પર્શ હસ્તિઓનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પણ જ્યાં સુધી દેહાધ્યાસ રહે છે, ત્યાં સુધી આત્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુંજ નથી, અને ખીજું એક કારણ એ છે કે અદેહાદિક, અને અસ્પર્શનું જ્ઞાન, અદેહાદિક, અને અસ્પર્શનેજ થઈ શકે છે.

ખીજો મુખ્ય વિષય પુનર્જન્મનો સિધ્ધાંત (મસ્ત) છે. તે માટે મેં જે કોઈ મારો અભિપ્રાય નિરૂપણ કર્યો છે, તે તો ઘણાજ સ્પષ્ટ, અને સરળ છે. જેઓ એ સિધ્ધાંતમાં કોઈ પણ કારણે રસલ્પે છે, તેઓને જણાવવાની રજા લઉં છું, કે મારો નિશ્ચય એ વિષય ઉપરથી કોઈ પણ ધર્મ કે ધર્મ ગુરૂ ઉપર ટીકા કરવાનો નથી, પણ આજે એ વિષયે એક એવું રૂપ ધારણ કર્યું છે, કે લવિષ્યે સાધારણ જ્ઞાન ધરાવતા મનુષ્યો પર કોઈ માડી અપર કરે, એજ કારણે એ વિષય મેં હાથ ધર્યો છે.

હું એક અરૂપમાં અરૂપ હસ્તિ હોવાનાં કારણે કોઈપણ રીતની લાયકાત ધરાવતો નથી એમ છતાં મારી વહાલી

કૌમ એ મારી આવી તુચ્છ સેવાઓની અનેક વખતે જે કડર કરી છે, તે માટે હું ઘણો આભારી છું, અને આ વખતે એક વાર આ નાનકડા વાંચનને જે લક્ષ દર્શાવે, તો હું મારી આ તુચ્છ મહેનતને સફળતાની ટોચે પહોંચેલી સમજીશ, અને મારા ધર્મ બાંધુઓને પણ એજ વિનંતી કરીશ, કે દરેક માણસે પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન નહીંતો પરોક્ષ જ્ઞાન તો પ્રાપ્ત કરવુંજ નેઈએ. હું કબુલ કરું છું કે આ નાનકડા લેખમાં પ્રથમ જ્યાં કેટલાક ફિલોસોફિક શબ્દોની સમજુતીઓ આપવામાં આવી છે, ત્યાં કદાચ કોઈને કંટાળો ઉપજે પણ તેઓએ યાદ રાખવું નેઈએ, કે દુન્યામાં જે કેટલાક રસમય વિગતો છે, તેમાં એક આ પણ છે.

મારાથી મારી આપેલી સમજુતીઓ પ્રમાણેના કોઈ ગુજરાતી શબ્દ લખવામાં જે કાંઈ ભૂત થઈ હોય, તો તે માટે મને વાંચક વર્ગ માફ કરશે. અને થોડી વાર માટે મારા સમજાવ્યા પ્રમાણે સમજી કામ લેશે. તો તેને મુળ બાબત સમજાવવામાં વાંધો આવશે નહીં. હું સંકૃતભાષા જાણુતો ન હોવાનાં કારણેજ મેં એવા કેટલાક કડળ શબ્દોની સાથે અરખી શબ્દો લખ્યા છે, કે જેથી કોઈ પણ રીતની ગેરસમજુતી ન થાય. એજ.

الحمد لله أولاً وأخيراً

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

આત્મા અને પુનર્જન્મ.

સાધારણ જ્ઞાન ધરાવતા મનુષ્યો, મનુષ્ય આત્મા نفس
 માટે ગમે એવી કલ્પનાઓ કરે, અથવા એને માટે
 અનેક મતોમાંથી કોઈ પણ મતને માન્ય રાખે તો તે આશ્ચર્યજનક
 ન રહેવાય. કારણ કે એ એક એવો અસાધારણ વિષય છે.
 કે એમાં મોટા મોટા પદાર્થવાદિઓ, સ્વભાવવાદિઓ, અને
 શાસ્ત્રકારો પણ થાપ ખાઈ ગયા છે. દુન્યા દૃષ્ટિ અગર કોઈ
 માણસને તિવ્ર બુદ્ધિનો દેખે, તો તેથી એ જરૂરી નથી, કે
 તે માણસ કોઈપણ બાબતમાં ભૂલ ન કરશે, કારણ કે “મનુષ્ય
 જાત ભૂલને પાત્ર છે.” એ વાતનો નકાર કરનાર તો લાગ્યેજ
 કોઈ મળશે. જ્યારે આપણે જુના ઇતિહાસો પર નજર દોડા-
 વીએ છીએ, તો ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે, કે એક

વખતમાં કોઈ એક મહાન વ્યક્તિ એક વિષયને એક એવા રૂપમાં પ્રગટ કરે છે, કે તે રૂપમાં તે વિષયને એક જમાનો માની લે છે. તેજ વિષયને તે પછીના જમાનામાં કોઈ એક ખીજો મહાન પુરૂષ તેથી ઉલટા સ્વરૂપમાં સમજાવે છે, અને તેનાં વખતમાં તે વિષયને તેના સમજાવેલા સ્વરૂપમાં તે જમાનો માની લે છે. એવી રીતે અનેક સ્વરૂપમાં તે વિષય આપણાં જોવામાં આવે છે. એ બાબત આપણને સમજવાને આરો અવકાશ આપે છે, કે “મનુષ્ય જાત ભૂતને પાત્ર છે.”

ત્યારે હવે સવાલ એ રહ્યો, કે કોણ ભૂત ન કરે ? અને કઈ બાબત ખરી સમજવી ? એ સવાલોનાં જવાબ હું આગળ જતાં ઘણુંજ વિગતવાર સમજાવીશ. પણ હાલ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ, કે દુન્યા દષ્ટિ આજે જેને મહાન બુદ્ધિવાન દેખતી હોય, તે જે વિષયને જે સ્વરૂપમાં આપણી સત્સમુખ રજુ કરે, તેનાં કદાચ ભૂત પણ હોય એ સંભવિત છે.

પ્રથમ આપણે આપણાં મુખ્ય હેતુઓને હાય ધરીએ તે પહેલાં કેટલાક શબ્દોની સમજૂતી લેવી જરૂરી છે, કારણ કે એ શબ્દોનાં અર્થ જે મેં સમજાવ્યા છે, તેની સમજૂતી જો વાંચક વર્ગ પ્રથમ સમજી લેશે, તો તેને મુખ્ય વિષય સમજવો ઘણુંજ સરળ થઈ પડશે. અરમીક ભાષાનાં ફિલસોફિક શબ્દો, તેવીજ સમજૂતી ધરાવતા ગુજરાતી શબ્દો ખોળી કાઢવા મારે મારે ઘણુંજ કઠણ કામ હતું, કારણ

કે હું સંસકૃત ભાષા બોલતો નથી, અને એમાંના કેટલાક શબ્દોની સમજૂતી મારા સમજાવ્યા પ્રમાણે હોવાથી સમજવી જરૂરી છે, અને ખીજું કારણ એ છે, કે કોઈ ભાષામાં કોઈ એક શબ્દ એવો હોય છે, કે તેવીજ સમજૂતીઓ ધરાવતો શબ્દ ખીજી ભાષામાં હોતો નથી તેવે વખતે થોડું ઘણું મળતાપણું ધરાવતો શબ્દ સરળતા માટે પ્રથમ ખુલાસો કરી લખવામાં આવે છે. કે જેથી કોઈ પણ રીતની ગુંચળાણ ન થાય.

સાપેક્ષ=مُرْتَبِع=Relative=તે ચીજને કહેવામાં આવે છે, કે જેનું હોવાપણું જાતિ ન હોય. કોઈ ખીજા હોવાપણુંએ કરી હોય તો તે સાપેક્ષ કહેવાય છે. જેવી રીતે ગંધ, સ્વાદ, આકાર, વજન, રંગ, અજવાળું, વિગેરે એટલે એ દરેક કોઈ ખીજા જાતમાં મળી શકશે. કોઈ ખીજા વસ્તુ વગર એઓનું હોવાપણું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ઉપલા દ્રષ્ટાંતમાં ગંધ, સ્વાદ વિગેરે સાપેક્ષ કહેવાશે, અને તે જે વસ્તુની ગંધ, સ્વાદ વિગેરે હશે, તે વસ્તુને સ્વયં કહી શું. તેમજ સાપેક્ષનું હોવાપણું કોઈ ખીજા હસ્તિ વગર અશક્ય છે. સાપેક્ષના હોવા માટે સ્વયં આવશ્યક (જરૂરી) છે. ઇશ્વર વગર જેટલી હસ્તિઓ છે, તે દરેક એ બે ગુણથી ખાલી નથી. દરેક હસ્તિઓ સ્વયં હશે અથવા સાપેક્ષ. અને ઇશ્વર એ બન્ને લક્ષણથી વિહીન છે. જેનું ટુંકમાં વર્ણન સ્વયંમાં આવશે. સાપેક્ષને અકેવલ, અને સંબંધી પણ કહે છે.

સ્વવશ.=**مطلق**=Absolute=ઇસ્લામી શાસ્ત્રકારો
(**مطلق**) સ્વવશ તેને કહે છે, કે જેનું હોવાપણું, અને ન
હોવાપણું બંને સરખું હોય. અને તે જ્યારે ન હોવાપણુંમાંથી
હોવા પણુંમાં આવે, તો તેવખતે કોઈ ખીજી જાતને ન ચાહે,
એટલે જાતે એકલું પણ કાયમ રહી શકે, અને પોતાના
હોવાપણુંમાં ખીજી કોઈ હસ્તિને ન ચાહે. અને તેઓની
માન્યતા એવી છે, કે સ્વવશ અનાદિ થઈ શકતું નથી, અને
તે માટે એ દલીલ આપે છે, કે સ્વવશની પોતાના સ્વરૂપે કરી
હદ નકકી થઈ શકે છે, અને જેમાં હદ બાંધી થઈ શકશે.
તે અનાદિ થઈ શકશે નહીં, એથી કરી એ શબ્દોનો ઉપયોગ
ઈશ્વર ઉપર થઈ શકતો નથી. કારણકે ઈશ્વર માટે કોઈ હદ
નકકી થઈ શકતી નથી, તે તો સર્વવ્યાપક છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સ્વવશ તેને કહે છે, કે જે જાતે કાયમ હોય.
પછી તે અનાદિ હોય કે ઉત્પાદિત (**محدث**) હોય પણ
તેઓ એકે મતે છે, કે જે વસ્તુ સંયુક્ત (**مركب**) હોય
તે ઉત્પાદિત છે. અને જે સ્વવશ અસંયુક્ત (**مفرد**) છે,
તે અનાદિ છે. એઓ માને છે, કે દરેક હસ્તિઓમાં ઉપદ્રા
બે ગુણોમાંથી એક ગુણ મળી આવશે. એટલે સ્વવશ હશે.
અથવા સાપેક્ષ. કોઈ પણ હસ્તિ જો પોતાનાં હોવા પણુંમાં
કોઈ ખીજી જાતને ન ચાહે, તો સ્વવશ. નહીંતો સાપેક્ષ.
હવે એ સ્વવશ દેહાદિક (**مقتض**) છે, કે અદેહાદિક ?

(۞) જે સંયુક્ત હશે તો દેહ વાળું હશે. અને જે દેહાદિક નથી તો ક્ષિત્રોક્ષરો તેને સ્વયંભુ, સ્વતઃસિદ્ધ વિગેરે કહે છે. હવે એ સ્વવશ (સ્વયંભુ) નું પૃથ્થકરણ થઈ ન શકશે. ઉપલી સ્વવશ, અને સાપેક્ષની સમજૂતીમાં સંયુક્ત. તથા દેહને લાવવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ એજ છે, કે સ્વવશની તરેહો દેહાદિક, અને અદેહાદિક પરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. જેટલાં સ્વવશો અસંયુક્ત છે. એઓનુંજ સમજવું કઠણ કામ છે. વળી એ દેહ વગરની સ્વવશ હસ્તિઓ જે તરેહની થાય છે. તેમાં એકતો એવી છે. કે જેઓ દેહોમાં માત્ર પોતાનો ગુણ બતાવે છે. જેઓને મનુષ્ય આત્માઓ, દિવ્ય આત્માઓ, અદ્ય આત્માઓ, અધમ આત્માઓ, વિગેરે કહેવામાં આવે છે. વળી એ દિવ્ય આત્માઓ (۞) માં કેટલાક તો પૃથિવિ ઉપર પણ છે. અને કેટલાક એવા છે, કે જેઓ માત્ર ઈશ્વરી પ્રકાશમાં ડુબેલાઓ છે, જેઓને દેહાદિક હસ્તિઓની જરાએ ખબર હોતી નથી, અને કેટલાક એવા આત્માઓ પણ છે જે સ્વભાવે કુછંદી, અને ટંટો કિસાદ કરવા વાળા છે. જેઓને અધમમાં અધમ આત્માઓ (નર પિશાચ. ۞) કહેવામાં આવે છે. અને કેટલાક એવા છે. કે જેઓ ભલાઈ, અને ભુંડાઈ દરેક ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાત ધરાવે છે. એટલે સુકર્મિ કુકર્મિ થઈ શકે છે. જેને દાનવ (۞) કહેવામાં આવે છે.

સ્વવશ માટે ઉપર મુજબ દુકંમાં ખુલાસો છે. સ્વવશને કેવલ, નિસશંકય વિગેરે પણ કહે છે.

સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ તેને કહેવામાં આવે છે જેની જાણ વગર દલીલો અને વિચારે થઈ શકે દાખલા લેખે “મનુષ્યનો હાથ તેનાં દેહથી નાનો છે” અથવા “ખેતું અડધું એક” એવી જાણોને સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે.

સ્વભાવ.=સ્વભાવ=તે ગુણોને કહેવામાં આવે છે કે જે દરેક દેહમાં તે દેહને અનુસરતો ઉત્પત્તિ થીજ ભેગાયેલો હોય. જેવી રીતે મનુષ્ય સ્વભાવ ખાવું, પીવું, ઉઘવું જાગવું, ચળવળ વિગેરે મનુષ્ય દેહમાં તેનાં આરંભથીજ ભેગાયેલું છે. એ ગુણો તેની ઇચ્છાઓથી નષ્ટ થઈ શકતા નથી. કેટલાક કહે છે, કે સ્વભાવ એક એવી શક્તિ છે, જે મનુષ્યને છેવટની ટોચે પહોંચાડવા માટે દેહમાં ધર કરી રહેલ છે. કેટલાક કહે છે કે સ્વભાવમાં જો ભાન અને ઇચ્છા ન હોય તો દેહના આરંભ અને ચળવળની જગ્યા છે. કેટલાક કહે છે કે દેહની તે શક્તિને સ્વભાવ કહેવામાં આવે છે કે જે ભાન, અને ઇચ્છા વગર મનુષ્યથી સ્થિરતા, અને અસ્થિરતાની પ્રગટતા થઈ જાય છે. કેટલાક વનસ્પતિ જીવની સમજૂતીમાં એમ જણાવે છે, કે જે કાંઈ ચળવળ દેહોથી થઈ જાય છે. તેમાં એક ઇચ્છા પુર્વક થાય છે, અને બીજી ચળવળ ઇચ્છાએ થઈ જાય છે. હવે એ બંને રીતની ચળવ-

જોમાં પાછી દરેકની જે જે તરેહો છે. તેમાં જે ઇરાદા પુર્વક થાય છે. તેમાં એકતો એવી તરેહની છે જે સદા એકજ રીતે થાય છે. દાખલા લેખે ગૃહોની ચાલો કે જે પોતાના નિયમ અનુસાર એકજ રીતે ચાલ્યા કરે છે, અને ઇચ્છા-પુર્વકમાં ખીજી ચળવળ એવી છે. જે એકજ રીતે નથી. દાખલા લેખે જનદારોની ચળવળો કે જે એક ખીજથી જુદી રીતે થયા કરે છે. અને જે ચળવળો વગર ઇચ્છા, અને ભાને કરી થાય છે. તેમાં પણ એક સદા એક રીતે થાય છે, દાખલા લેખે આકૃષ્ણ શક્તિ કે જે પંચ મહાભૂતમાં છે. પૃથ્વિનાં તત્ત્વો પૃથ્વિ ખેંચે છે, તેજનાં તત્ત્વોને તેજ ખેંચે છે. જળના તત્ત્વોને જળ ખેંચે છે. વિગેરે અને ભાન, અને ઇચ્છા વગર જે ચળવળો જુદી જુદી રીતે થાય છે. તે ખીજી તરેહ છે. એ આકૃષ્ણ વિગેરે શક્તિઓનું નામ સ્વભાવ છે. કેટલાક કહે છે, કે સ્વભાવ એક એવી શક્તિ છે, જે દેહની પુર્ણતાની રક્ષક છે, અને સ્વરૂપની કર્તા છે, અને પ્રકૃતિને આધીન છે, અને પ્રાણની દરેક શક્તિઓમાં એક શક્તિ એ સ્વભાવ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સ્વભાવને દેહ સ્થિતીઓ તરફ ખેંચે છે અને કેટલાક શાસ્ત્રકારો સ્વભાવની નીસબત આત્મા સાથે ખતાવે છે. કેટલાક એના ચાર અર્થ કરે છે. (૧) મનુષ્ય આત્મનો ખાસ ગુણ (૨) સ્વરૂપનું અનુક્રમ (૩) જ્ઞાનશક્તિ (૪) જીવની ચળવળ.

પ્રકૃતિ= (Matter) મૂળ પ્રકૃતિ તો તત્ત્વજ્ઞાની-
ઓનો જીવ છે. જે માણસને એની સમજૂતી નથી. તે
માણસ એઓની આગળ માણસ નથી પણ હેવાન છે. એની
સમજૂતી માટે જો એક દળદાર પુસ્તક લખાય તોજ
એના મુળ સ્વરૂપનું કાંઈ એક લાન થઈ શકે. કારણ કે
એનું સ્વરૂપ એક જ પાના પર સહેલાઈથી સમજાવી શકાય
એવું નથી. એના પ્રથમ ટુકમાં અર્થો સમજવા જરૂરી છે.

પદાર્થ વાદીઓ જેને “રસાયન ક્રિયા” કહે છે. અને
સ્વભાવવાદીઓ જેને કુદરત(Nature. સ્વભાવ) કહે છે, તેને
શાસ્ત્રકારો પ્રકૃતિ અથવા માયા કહે છે. પ્રકૃતિ એટલે મહાભુતનો
સમુદાય=સ્થિતી-શરીરનું મુળ બંધારણ. મુળ તત્ત્વ. જે આદિ
શક્તિથી આ જગત્ સચાવતી છે તે ગુણ=આધાર શક્તિ=
વિશ્વની ઉત્પત્તિ ઉપર આદી પુરૂષની અગાઉ પેદા થએલી
આદિમાયા પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવના ત્રણ ગુણ(૧)સ-વ,(૨)રજ,
(૩)તમ;

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એની સમજૂતી એ આપે છે કે પ્રકૃતિ
તે સ્વયંશ (કેવલ)ને કહેવામાં આવે છે કે જે જાતે સંપૂર્ણ
અને કાયમ છે, અને તેમાં બીજા ગુણો અને સ્વરૂપો કમુલ
કરવાની લાયકાત હોય છે, બધી વસ્તુઓમાં એક એવી ચીજ
હસ્તિ ધરાવે છે કે જેથી તે વસ્તુ એક સ્થાનથી બીજા
સ્થાનમાં હોઈ શકવાનો અને તરેકુવાર સ્વરૂપો ધારણ કરવાનો

ગુણ ધરાવે છે. તેને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. દાખલા લેજો જેવી રીતે કહેવામાં આવે છે કે “માણસ માટીથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે.” આ વાક્ય પર સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે, કે આ જીવવાળી સ્થિતિમાં પણ માટી પોતાના મુળ સ્વરૂપમાં એ માણસમાં છે કે નહીં? અગર જીવવાળો સ્થિતિમાં પણ માટી તેનાં મુળ સ્વરૂપમાં માનીશું, તો માટી તો જડરૂપ (એટલે જીવવગરની છે.) તો એક વસ્તુ એક સ્થિતિમાં જીવવાળી પણ છે, અને જડ રૂપ પણ છે. એમ માનવું પડશે. તો એ અશક્ય છે. અને જો એમ માનીએ કે પ્રાણુવાળી સ્થિતિમાં માટી નથી. તો માનવું પડશે કે મનુષ્ય માટીથી ઉત્પન્ન થયો નથી. અને માટી પોતાનાં બધાં તત્ત્વો સાથે તેમાંથી નષ્ટ થઈ ગઈ. તો એ પણ અશક્ય છે, ત્યારે માનવુંજ પડશે, કે પ્રકૃતિ કે જેમાં માટીનું સ્વરૂપ હતું, તે ખાસ સ્વરૂપ માટી પ્રકૃતિમાં બીજું પ્રાણુ સાથે સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થયું. એ ઉપરથી હવે સમજાઈ ગયું હશે. કે દરેક વસ્તુઓમાં એક એવી ચીજ હસ્તિ ધરાવે છે. જે તરેહવાર અસરો કબુલ કરવાની લાયકાત રાખે છે. એનું નામ મુળ પ્રકૃતિ.

દેહ. = جسم : Body : તે વસ્તુને કહેવામાં આવે છે, કે જેની લાંબાઈ, પહોળાઈ, અને ઉંડાઈ બતાવી શકાય.

અક્ષિય=ক্ষয়=અક્ષિયનાં અર્થ જે આમ લોકો સમજે છે, તેવી રીતે સમજવા ન જોઈએ. પણ એના ખરા અર્થ સુર્યના પ્રકાશની જેમ સમજવા. જે પૃથિવ પર પડે છે, એમાં પણ કેટલાકોએ થાપ ખાધી છે. જેઓ કહે છે, કે “સુર્યના કિરણો સુર્યથી જુદા થઈ પૃથિવ પર ફેલાય છે,” એ માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. મૂળ ખાખત એમ છે કે સુર્યનાં પ્રકાશથી પૃથિવ પર એક એવી ચીજ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે સુર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત હોવામાં મળતી છે. જેવી રીતે આરસીમાં જોવાવાળાનો પડછાયો આરસીમાં પડે છે. એ પડછાયાનાં કાંઈ એવા અર્થ થતા નથી, કે જોવાવાળાનાં તત્ત્વો તેનાથી જુદાં થઈ આરસી સાથે લાગી જાય છે. પણ એનાં અર્થ એ થાય છે, કે એક એવું સ્વરૂપ જે જોવાવાળાને મળતું છે, તે આરસીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. મુળ સ્વરૂપમાં તેથી કાંઈ વધઘટ થતી નથી અક્ષિયના અસ્તી અર્થ ઉપલાં દ્રષ્ટાંતો એ સમજવાં. કારણ કે અક્ષિયનો શબ્દ આ પુસ્તકમાં મોટેભાગે જ્યાં છે, ત્યાં ધ્રુવર અક્ષિય માટે છે, અને ધ્રુવરમાં વધઘટ થઈ શકતી નથી. માટે એનાં આ ખાસ અર્થ સમજવા. જે આમ લોકો એના અર્થ કરે છે, તે ન સમજવા.

સ્થાયી. স্থায়ী=તે વસ્તુને કહેવામાં આવે છે, કે જેને માટે કોઈ સ્થાન (જગ્યા) નું હોવું જરૂરી હોય. સ્થાન વગર જેનું હોવું અશક્ય હોય તે વસ્તુને સ્થાયી કહે છે.

આવશ્યક = ضروری = આવશ્યક તે સાપેક્ષને કહેવામાં આવે છે, કે જે પોતાનાં મુળથી જુદો થઈ ન શકે. જેવી રીતે કાગડાથી કાળક (એટલે કાળક કાગડાથી જુદી થઈ શકતી નથી. કારણ કે કાળક કાગડા સાથે આવશ્યક (જરૂરી) છે.

સંભવિત = محتمل = જેનું હોવાપણું, અને ન હોવાપણું જરૂરી ન હોય, તેને સંભવીત કહે છે.

વિરોધિ = متضاد = Contradictory = તેને કહે છે કે જે એકી વખતે એક સ્થાનમાં બે ભેગાં ન થઈ શકે. દાખલા લેખે “આ વસ્તુ લાંબી પણ છે, અને ગોળ પણ છે, તો લાંબાપણું, અને ગોળપણું એક વસ્તુમાં એકી વખતે હોવું અશક્ય છે. એ લાંબાપણું આવે વખતે ગોળપણું વિરોધિ કહેવાશે.

તત્ત્વ = جوهر = પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલી મુખ્ય વસ્તુઓ જે સૃષ્ટિનાં બંધારણમાં આવે છે તે. પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ, અને આકાશ, એ પાંચમાંની દરેક.

મુખ્ય વર્ગ = صنف = જિનાત = દરેક ચીજનું મુખ્ય પણું દાખલા લેખે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષિ, એ દરેક જીવવાળાં છે. એ જીવપણું મુખ્ય વર્ગ કહેવાશે. હવે એ ત્રણમાં એક એકથી એક એકને જે જુદાપણું છે તેને પેટાજાતિ કહે છે (Species = جنس) પક્ષિને બે પાંખો છે, તે પશુ, અને મનુષ્યને નથી, એ પેટાજાતિ. અથવા પશુને ચાર પગ છે, તે મનુષ્ય,

અને પશિને નથી, એ પેટાન્નતિ. અથવા મનુષ્ય જ્ઞાનરૂપ છે, તે પશુ, અને પશિમાં નથી એ પેટાન્નતિ થઈ. એવીજ રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વણિક. એ દરેક મનુષ્ય છે, તો એમાં મનુષ્યપણું મુખ્ય વર્ગ કહેવાશે, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ, અને વણિક-પણું પેટાન્નતિ કહેવાશે.

પુનર્જન્મ=Transmigration of Soul એટલે એક આત્મા એક દેહની સાથે અમુક વખત પોતાનો સંગઘ રાખી, તે સંગઘને તે દેહથી છુટો કરે, અથવા એક આત્માનો એક દેહથી સંગઘ ખેડી તે સંગઘને અમુક સમય વિતે બુદ્ધો કરવામાં આવે. તેજ આત્મા પાછો કોઈ બીજા દેહ સાથે પોતાનો સંગઘ બેઠે, અથવા બેઠવામાં આવે, અને તે આત્માને જે સંગઘ તેના પાછલા દેહ સાથે હતો તેવાજ સંગઘ આ બીજા દેહ સાથે પણ રહે. એને પુનર્જન્મ, અને આવાગમન પણ કહે છે.

અનાદિ=અંતર્યામી એટલે આદિ વિતાનું. જેનું પારંખ ન હોય તે. જેનાં હોવા પણાંની કોઈ હદ ન હોય તે.

અમર (અનંત)=અમર જેનાં હવે પછી હોવાની કોઈ હદ ન હોય તે.

ઉત્પાદીત=ઉત્પન્ન થએલું, પેદા થએલું,

હવે આપણે જ્ઞાન વિશે કેટલીક સમજૂતી લઈ આપણા મુખ્ય વિષય ઉપર આવીશું. પણ મુખ્ય વિષય ઉપર આવવા

પહેલાં જ્ઞાન વિશે ટુંકમાં સમજુતી લેવી ઘણીજ જરૂરી છે.

જ્ઞાન=ज्ञान=Sense=એની સમજુતીમાં વિદ્વાનોનો ભારે મત ફેર છે. જ્ઞાન માટે સ્વભાવિક કેટલાક સવાલો ઉત્પન્ન થાય છે. જો તેનો પ્રથમ ખુલાસો કરીશું, તો એની હકીકત કંઈએક સમજાય જશે.

સવાલો.

- (૧) એ સ્વવશ છે કે સાપેક્ષ ?
- (૨) એ મુખ્ય વર્ગ છે. કે પેટા-જાતી ?
- (૩) જ્ઞાન કેટલી તરેહનું થાય છે ?
- (૪) જ્ઞાન મનુષ્યનાં કયા ભાગમાં રહે છે ?

ઉપલા સવાલોનાં જવાબો સમજવા ઘણાંજ જરૂરી છે, કારણ કે જે માણસ એટલું પણ ન જાણતો હોય, કે મારામાં જ્ઞાન શું ચીજ છે ? અને તે કેટલા પ્રમાણ, અને દરજ્જામાં છે. અને તે શરીરનાં કયા ભાગમાં રહે છે ? તો તે મનુષ્ય નથી, પણ માત્ર પ્રાણી છે. કારણ કે પ્રાણીમાત્ર, कृष्ण-मनुષ્ય અને મનુષ્યમાં માત્ર જ્ઞાન, અને વિદ્યાના કારણે જુદાપણું કહેવામાં આવે છે. એમતો ખાવા, પીવા, ઉઘવા, જાગવા વિગેરે બીજા અનેક સ્વભાવિક સ્થિતિઓમાં મનુષ્ય અને હેવાનો એક સરખાં છે, કારણ કે એ દરેક ખામતો બધા જીવવાળાઓમાં પ્રત્યક્ષ છે. ઈશ્વરી આજ્ઞાઓનો યોગ જે માત્ર મનુષ્ય જાત પર ધરવામાં આવ્યો છે, તેનું એજ કારણ છે, કે ઈશ્વરે મનુષ્ય જાતને જ્ઞાન, અને વિદ્યાની ખાસ કાળિજા આપી છે.

જ્ઞાન માટે કેટલાકોનું એમ માનવું છે, કે જ્ઞાન પણ આત્માની જેમ એક સ્વવશ હસ્તિ છે. પણ હેહની ઉપર એની સત્તા નથી. હેહ પર સત્તા માત્ર આત્માનીજ છે. જેથી કરી આત્માનું જ્ઞાનથી જુદાપણુ સમજી શકાય છે. કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાન પ્રકૃતિથી ભિન્ન, એક સંપૂર્ણ સ્વવશ હસ્તિ છે, કારણ કે જો એ સાપેક્ષ હોતો તો કદી એક માણસમાં હોવી, કદી તેજ માણસમાં ન હોવી. પાછી તેજ માણસમાં હોવી એવી રીતે જાવ, આવ, કરી ન શકત. કારણ કે સાપેક્ષ જાતે કાયમ નથી, કેટલાક કહે છે, કે “જ્ઞાન પરમ કરવાનું હજ્યાર છે.” એ વાક્ય પરથી જ્ઞાન સ્વવશ, અને સાપેક્ષ બનને સિધ્ધ થાય છે. કારણ કે હજ્યાર કોઈ ગુણ નથી, એટલે સ્વવશ છે. અને સંભવિત છે કે આત્માનો કોઈ ગુણ હોય. તો સાપેક્ષ કહેવાશે. કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાન સાપેક્ષ છે. એનું સ્વવશ હોવું અશક્ય છે. કારણ કે જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાન વડે આજ્ઞાઓ, અને દરેક કૃત્યનાં સારાં માણં પરિણામો સિધ્ધ કરી શકે છે. આજ્ઞાઓ જ્ઞાની માટે છે. કાંઈ જ્ઞાન માટે નથી. એ પરથી સિધ્ધ થાય છે, કે જ્ઞાન સાપેક્ષ છે. એ સ્વવશ નથી.

હવે જેઓ એને સાપેક્ષ Relative કહે છે, તેઓમાં પણ મત ફેર છે. તેઓ માં કેટલાક તો કહે છે, કે “જ્ઞાન એક જાતની વિદ્યાનું નામ છે, જો એને એક જાતની વિદ્યા

ન માનશે. તો અમણને પણ જ્ઞાની કહેવો પડશે.” એ વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે જે માણસ દરેક વિદ્યા પર પ્રબળ હોય તેનેજ જ્ઞાની કહેવું જરૂરી નથી, મનુષ્ય અઅંગ્ય જાણેલા અંગણ હોવા છતાં, માત્ર એક પણ વિદ્યા કે હુસ્તર જાણતો હોય, તો તેને પણ જ્ઞાની કહી શકાય છે અને તેને માટે એ પણ જરૂરી નથી, કે જે વિષયો કે દલીલો વડે સિધ્ધ કરવા પડે છે. એવા વિષયોને જાણતો હોય. હા! જે બાબતો કે જરૂરી, અને સ્પષ્ટ છે તેને જાણવું જરૂરી છે. તમામ વિષયો જાણવા જરૂરી નથી. આંધળો, અને બહેરો જો કે તેઓમાં જોવાની, અને સાંભળવાની શક્તિઓ નથી, એમ છતાં પણ જ્ઞાની કહેવાય છે.

કેટલાકો કહે છે, કે “જ્ઞાન એટલે કેટલીક જરૂરી ચીજોની જાણ” દાખલા લેજો “જ્યાં અગ્નિ હશે ત્યાં ગરમી હશે,” અથવા “જે જે વસ્તુઓ હસ્તિ ધરાવે છે તે અનાદિ હશે અથવા ઉત્પાદીત.” એટલે દરજે સુધીનું જ્ઞાન ધરાવનાર પણ જ્ઞાની કહેવાયો. કેટલાક કહે છે, કે જ્ઞાન એક સ્વભાવિક શક્તિ છે. જ્યારે ઈન્દ્રિયોની શક્તિઓ જેવી રીતે હોવી જોઈએ એવી જિવંતીમાં હોય, તે વખતે સ્પષ્ટ, અને જરૂરી વસ્તુઓની જાણ જે પાનાની મેળે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એનુંજ નામ જ્ઞાન છે. પણ એ જરૂરી જાણો માટે બધા જગતની જાણ જરૂરી નથી. કારણ કે જરૂરી જાણોમાં પણ કેઈ વખતે

આંખ ન હોવાના કારણે રંગો, સ્વરૂપો વિગેરેની સિદ્ધતાથી અંતરુ રહે છે. અથવા નપુશક હોવાનાં કારણે સંલોગની મજા સમજી શકતો નથી. અથવા ઉઘેલો માથુસ તેની આગળ એક સ્પષ્ટ વસ્તુ હોવા છતાં દેખી શકતો નથી. ઉપલા કારણોએ કરી ધાંધળાન વગરનો હોવાતો નથી. કેટલાક કહે છે કે “જ્ઞાન એક એવો ગુણ છે, જેથી સારાં માણની પરખ થઈ શકે છે,” કેટલાક કહે છે, કે જ્ઞાન એક આત્મિક પ્રકાશ છે, જે વડે આત્મા જરૂરી, અને સ્પષ્ટ બાહ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક કહે છે, કે જ્ઞાન એક પ્રકાશ છે. દ્રિયો વડે જે જે વસ્તુઓની બાહ્ય લેખમાં એકઠી થાય છે. તેને જ્ઞાન આત્માની આગળ હાજર કરે છે. તે વખતે આત્મા તે બાહ્ય ને પાતાની તરફ ખેંચી લે છે. અને તે હાજર વસ્તુની બાહ્ય પરથી કેટલીક છુપી વસ્તુઓને પણ બાહ્ય લે છે. કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાનનાં ચાર અર્થ થાય છે. (૧) જ્ઞાન એક સ્વભાવિક શક્તિ છે, કે જેથી જરૂરી, અને સ્પષ્ટ ચીજો સમજી શકાય છે, (૨) જ્ઞાન એટલે કેટલીક જરૂરી, અને સ્પષ્ટ ચીજોની બાહ્ય, (૩) જ્ઞાન એટલે વ્યવહારે પ્રાપ્ત થએલી બાહ્ય. (૪) સ્વભાવિક શક્તિ જ્યારે એટલે દરજે સુધી પહોંચી જાય, કે સારાં માણ કૃત્યોનું પરિણામ સમજી શકાય, એનું નામ જ્ઞાન. કેટલાક કહે છે, કે જેઓ

જ્ઞાનને એક જાતની વિદ્યા માને છે. તેઓ ખરા નથી. કારણ કે જ્ઞાનનો વિદ્યાનું એક ક્ષણ છે. જેઓએ એ જ્ઞાનને એક જાતની વિદ્યા કહી છે, તે તો માત્ર દ્રષ્ટાંત રૂપ કહી છે. જેવી રીતે દુન્યામાં ઘણાં વૃક્ષો એવાં છે. કે તેઓનાં ક્ષણનું નામ પણ તેજ છે, તેથી તે બન્ને એક થઈ શકતાં નથી. દ્રષ્ટાંત રૂપ “રાયણ” કે વૃક્ષનું નામ પણ રાયણ અને ક્ષણનું નામ પણ રાયણ. એથી તે બન્ને એકજ છે એમ નથી.

કેટલાક ફિલોસોફરો કહે છે કે આત્માનો સંબંધ સ્પર્શ શક્તિઓ **عالم اجسام** સાથે પણ છે, અને અસ્પર્શ શક્તિઓ **عالم من** સાથે પણ છે. અને આત્મા અસ્પર્શ શક્તિઓ (એટલે દેવતા. **الاله**) વિગેરેનાં સંબંધે કરી પણ લાભ ઉઠાવે છે, અને દેહાદિક જગત્ **عالم اجسام** નાં સંબંધે કરી દેહામાં અનેક તરેહોનાં ગુણો ઉત્પન્ન કરે છે. દરેક રીતે આત્મા માટે જુદી જુદી શક્તિઓ છે. જ્યારે આત્મા અસ્પર્શ શક્તિઓ વડે લાભો ઉઠાવી પોતાની જાણને પ્રકાશીત કરે છે. એને સ્વભાવિક જ્ઞાન **عقل نظري** કહે છે. અને સ્પર્શ શક્તિઓ વડે આત્મા દેહોમાં પોતાનો ગુણ બતાવી પોતાની જાણને પ્રકાશિત કરે છે, એને વ્યવહારિક જ્ઞાન **عقل عملي** કહે છે. હવે એ દરેક જ્ઞાનના ચાર ચાર દરજ્જા છે. એમાં સ્વભાવિક જ્ઞાનનો પહેલો દરજ્જો પ્રાકૃતિક જ્ઞાન **عقل اولی** કહેવાય છે. એટલે એ દરજ્જામાં આત્મા માત્ર સમજવા જોગ ને સમજ-

વાને લાયક રહે છે. એ વગર તેમાં કોઈ ખીજે દરજ્જે પ્રગટતા વિગેરેનો હોતો નથી. જેવી રીતે બાળકની સ્થિતિ. કે તે પોતાનાં બાળપણમાં લખવું. વાંચવું, ખેતી, વેપાર, વિગેરે પોતાના જાતી હુનરોને લાયક હોય છે. પણ કરી શકતો નથી હું ! મોટો થઈ કરી શકે છે, અને ખીજાં પ્રાણીઓ, વનસ્પતીઓ, અને ખીજી જડરૂપ વસ્તુઓમાં એ લાયકાત હોતી નથી. ઉપલી સ્થિતિ વખતે એટલે બાળ વયમાં જે જ્ઞાન હોય છે, તે માત્ર પ્રાકૃતિક જ્ઞાન કહેવાય છે. અને એને પ્રાકૃતિક જ્ઞાન એટલા માટે કહેવામાં આવે છે, કે તે વખતે એ શક્તિ જ્ઞાનમાં આવી શકે એવાં સ્વરૂપોથી એવી રીતે બાંધી રહે છે, જેવી રીતે મૂળ પ્રકૃતિ ۞ સ્પર્શ સ્વરૂપ, અને આકારોથી બાંધી રહે છે.

એ સ્વભાવિક જ્ઞાનનો ખીજો દરજ્જો શિષ્યજ્ઞાન(عقل بالملک) કહેવાય છે. એટલે જરૂરી, અને સ્પષ્ટ જાણોને એવી રીતે જાણવી, કે જે પરથી અસ્પષ્ટ જાણોનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય. એ વખતે સ્પષ્ટ સ્વરૂપોનો છાપ જે ભેજમાં પડે છે, તે પરથી આત્મા તેની દરેક બારીકીઓમાં પોતાનું જ્ઞાન દોડાવવાને લાયક થઈ જાય છે. તેથી એજ્ઞાનની પદ્ધિને શિષ્યજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ પદ્ધિમાં મનુષ્ય ઉપર ઈશ્વરી આજ્ઞાઓ ફરજ થઈ જાય છે. અને મનુષ્ય પ્રાણીમાત્રના દરજ્જાથી

ઉપરની પદ્ધતિએ પહોંચે છે. અને એજ પદ્ધતિમાં પોત પોતાનાં મતદેરાતાં કારણે દુન્યામાં અનેક ધર્મો નજરે પડે છે.

એ સ્વભાવિક જ્ઞાનનો ત્રીજો દરજ્જો સામયિક જ્ઞાન **العلم بالحق** કહેવાય છે. એટલે એ પદ્ધતિ પર પહોંચી જરૂરી. અને સ્પષ્ટ જાણોને એવી રીતે જાણે છે, કે માત્ર ઇચ્છાથી પોતાની જરૂરોને હાજર કરી તેથી પરીણામ દેખાડી શકે છે. દાખલા લેજો લેખક અગર લખી સક્યો ન હોય. અથવા લખવાનું કામ થોડી મુદત ન કર્યું હોય. એમ છતાં બ્યારે ઇચ્છા કરે કે તુર્ત લખી શકે છે. તેનાં થોડા વખતના તજ્જી દીધાથી પાછું શીખવાની જરૂર નથી. કેટલાકે એની યામજુતી એમ આપે છે, કે એ દરજ્જામાં માણસનાં ધ્યાનમાં જરૂરી. અને સ્પષ્ટ જાણોનો છાપ પડી ગએલો હોવાથી જરૂરનો પ્રત્યક્ષ રહે છે. તેથી કરી બ્યારે આહે છે ત્યારે તેને હાજર કરી છેવટ દેખાડી શકે છે.

એ સ્વભાવિક જ્ઞાનનો ચોથો દરજ્જો ગર્જિત જ્ઞાન, **العلم بالحق** કહેવાય છે. એમાં આત્મા તે દરજ્જા સુધી પહોંચી જાય છે, કે એમાં અદૃશ્ય શક્તિઓ તેની આગળ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એ પદ્ધતિમાં માણસ માત્ર ઇચ્છાથીજ પોતાનાં લાભોની સાંગણી કરે છે, અને તેને એક ચીજ જાણવા માટે કોઈ ખીજ માણસનાં શીખવાની જરૂર હોતી નથી. એ પદ્ધતિ ખાસ નખીયો (અલ.) નો છે. એમ છતાં એ પદ્ધતિના પંડછાયા સમાન કંઈક

હીસ્સો પદાર્થ વાદિઓ, અને સ્વભાવવાદિઓ ને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

હુવે વ્યવહારિક જ્ઞાન (عقل عملی)ના ચાર દરજ્જાઓને એક પછી એક લઈએ. એમાં પહેલા દરજ્જાને તો વિવેક બુધ્ધિ કહેવાય છે. એટલે ઈશ્વરે જે જે બહાર ક્રિયાઓ કરવા માટે આજ્ઞાઓ કરી હોય તે કરે. બીજો દરજ્જો એ છે કે હૃદયમાંથી ભૂંડા વિચારો દૂર કરી પવિત્ર વિચારોને જગ્યા આપે, અને ઈશ્વર વગર હૃદયમાંથી સર્વને હાંકી કહાડે, ત્યારે ત્રીજો પદ્ધતિ યોગ્ય થઈ જાય છે. એ ત્રીજા દરજ્જામાં તેને દેવતાઓ વિગેરે છુપી શક્તિઓનો સંગ થાય છે, કારણ કે ત્યારે માણસ બહાર, અને છુપાં કૃત્યોમાં પાતાની જાતને દરેક ભૂંડાઈઓથી બચાવે છે, અને પવિત્રના શૃંગારથી સજ્જ થાય છે, અને ઉપલી બે પદ્ધતિઓ પાંખી આગળ વળે છે. ત્યારે તે માણસ અદ્ભુત શક્તિઓ એટલે દેવતાઓ વિગેરેને જ્ઞાન ચક્ષુ વડે દેખી શકે છે. અને એ પદ્ધતિમાં આત્મા અદ્વિતિય (مجرد) થઈ જાય છે. જેને કોઈ બીજો દેખી કે સમજી શકતો નથી. તે પછી તે ચોથી પદ્ધિપ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થઈ જાય છે, એ ચોથી પદ્ધતિમાં તેની વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ જાય છે. એ પદ્ધતિમાં તે દરેક શક્તિને ઈશ્વરની શક્તિનો નમુનો, અને દરેક જાણને ઈશ્વરની જાણનો પડછાયો દેખે છે.

بلیکلی هرچه مانند عین لیلی است

હવે જે જાણવાનું છે તે એ છે, કે જ્ઞાન મુખ્યવર્ગ કે પેટા જાતી? તો એતો ઘણુંજ સ્પષ્ટ છે, કે એ મુખ્યવર્ગ છે. કારણ કે કોઈ પણ એમ કહેતું નથી, કે “આ જ્ઞાન કોઈ એક ખીજ જાતની તરેહ છે” એટલે એને મુખ્યવર્ગ માનવો પડશે.

હવે એમાં જે એક બાબત સમજવાની રહી તે એ છે કે, એનું સ્થાન કયાં છે? એ માટે કેટલાકતો કહે છે, કે એનું સ્થાન હૃદય قلب છે, અને એનો પ્રકાશ લેજામાં છે. કેટલાક કહે છે, કે એનું સ્થાન આખું મસ્તક કહેવું જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાનની હકીકત છે. હવે આપણે કેટલીક જરૂર જોગ સમજાવીએ લઈ ચુક્યા, તેથી હવે આપણે આપણાં મુખ્ય વિષય ઉપર આવીશું, તો તે સહેલાઈથી સમજી શકવામાં વાંધો આવશે નહીં.

મનુષ્ય આત્મા (Nفس ناطقه Soul)

પદાર્થ વાદિઓ, (ماديات) દ્રવ્યમાત્રવાદિઓ, (ماديات) અને શાસ્ત્રકારો (مفسرين) માં મનુષ્ય આત્મા માટે ભારે મતફેર છે. જેમાં કેટલાક મતો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) મનુષ્ય આત્મા દેહથી લેજાઈ દેહથી એકત્ર થઈ જાયેલો છે. જેવી રીતે જગમાં મીઠું એજાગી એકત્ર થઈ જાય છે. (ફરફેરિકુસ)

(૨) મનુષ્ય આત્મા એક એવો વાયુ છે, જે દેહમાં પ્રસરી પોતાનો ગુણ બતાવી શકે છે. (અદ્વૃત્તરખસ.)

(૩) મનુષ્ય આત્મા એટલે મનુષ્ય દેહની મૂળ ગરમી (ગ્રીક ડોક્ટરો.)

(૪) મનુષ્ય આત્મા શરીરમાં જળરૂપ છે. (તાલીસમતલી.)

(૫) મનુષ્ય આત્મા દેહથી એકત્ર થઈ શકે એવો પંચમહાભુતથી બનેલો છે. કારણ કે જ્ઞાન માટે કોઈ એક સબંધ હોવો જરૂરી છે. કેમકે આત્મા પોતાનાં જ્ઞાન વડે પ્રાણીઓ, વનસ્પતિઓનું જીવનપણું સમજી શકે છે (અબનાવકીસ.)

(૬) મનુષ્ય આત્મા તેજ, વાયુ, જળ, પૃથ્વી, શક્તિ, અને પ્રેમ. એ છ તત્ત્વોથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

(૭) આત્મા એક બતના શોણિત (લોહી) નું નામ છે, કારણ કે દેહમાં માંસ, હાડકાં, નસો વિગેરે બીજી જેટલી વસ્તુઓ છે, તેમાં સર્વથી ઘ્રેષ્ઠ શોણિત છે. અને મૃત્યુ વખતે તે દેહથી ગુમ થઈ જાય છે.

(૮) દેહના ગારાનુ પરસપર અનુકુળ સમિશ્રણનું નામ આત્મા છે.

(૯) આત્મા એટલે જીવન. જેથી દેહ જીવે છે.

(૧૦) આત્મા એટલે પંચમહાભુતનું પરસપર અનુકુળ સમિશ્રણથી જે ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે તે. એટલે સ્વભાવ.

(૧૧) આત્મા એટલે ભેજાં શક્તિ.

(૧૨) આત્મા એટલે હૃદય શક્તિ.

(૧૩) આત્મા એટલે જીવર શક્તિ.

(૧૪) આત્મા એટલે ભેજાં, હૃદય, અને જીવર એ ત્રણેની સંયુક્ત શક્તિ.

(૧૫) મનુષ્ય આત્મા એક સૂક્ષ્મ દેહ છે, જે શરીરમાં ભેગાવાનો ગુણ ધરાવે છે. જેવી રીતે ગુલાબની પાંખડીમાં પાણી. કારણ કે ઈશ્વર તેને જ્યારે આડે છે ત્યારે દેહમાં નાંખે છે, અને પાછો કાઢી લે છે, એ પરથી જણાઈ આવે છે, કે જે વસ્તુ એક બીજી વસ્તુ સાથે ભેગાવાનો, અને જુદો પડવાનો ગુણ ધરાવે છે, તેને માટે દેહ હોવો જરૂરી છે. પાંછી તે ગમે એવો સૂક્ષ્મ હોય.

(૧૬) મનુષ્ય આત્મા દેહમાં એક એવો સૂક્ષ્મ દેહ છે. જે દેહથી એકત્ર થઈ જવાનો ગુણ ધરાવે છે. જેની જાતમાં રૂપાંતર થઈ શકતું નથી. અને માણસનાં મૃત્યુ વખતે દેહથી જુદો પડતો નથી. પણ દેહનાં કોઈ ભાગમાં ચુંસાઈ. અથવા બંધ થઈ જાય છે.

[૧૭] આત્મા સ્પર્શ થઈ શકે એવી ચીજ છે.

[૧૮] આત્મા મનુષ્ય દેહનું કોઈ વિશેષણ નથી. પણ ઈશ્વરની પવિત્ર જાતનું એક વિશેષણ છે.

[૧૯] આત્મા ઈશ્વરનાં તત્ત્વોમાંનું એક તત્ત્વ છે.

[૨૦] આત્મા એક એવો પવિત્ર વાયુ છે જે જીવનનું કારણ છે.

[૨૧] આત્મા સચ્ચિદાનંદ રૂપ બ્રહ્મ છે.

ઉપર પ્રમાણે આત્મા વિશે સંકડો મતો છે. મહાન ક્ષિત્વોદ્ધર ઈમામ ગિજઝાલી [૨૬.] પોતાના “અહુયા” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે આત્મા માટે લગભગ એક હજાર મતો છે.

જ્ઞાની પુરૂષોથી આ વાત છાની નથી. કે આત્માને કોઈ દેહશક્તિ માનવી કે જેથી શરીરમાં પુનિ જળવાય, અથવા કેટલાકોનું કહેવું, કે મનુષ્ય આત્મા દેહમાં એવી રીતે ઓગળી એકત્ર થઈ જાય છે જેવી રીતે જળમાં મીઠું. ઓગળી એકત્ર થઈ જાય છે, કે જેથી આત્માને માટે દેહ માનવો પડે. અથવા આત્માને વાયુ, અથવા જળરૂપ માનવો, કે જે તત્ત્વો જ્ઞાન રૂપ નથી. અથવા આત્માને તેજ, વાયુ, જળ, પૃથ્વી, શક્તિ, અને પ્રેમ એ છ થી સંયુક્ત માનવો, અથવા. એક જાતનું શોષિત માનવું, કે જે દરેક તત્ત્વો જ્ઞાનરૂપ નથી. અથવા આત્માને દેહના ગારાનું પરસ્પર અનુકુળ સમિશ્રણ, અથવા સ્વભાવ, અથવા લેજાં શક્તિ, અથવા હૃદય શક્તિ, અથવા જીર શક્તિ, અથવા એ ત્રણેની સંયુક્ત શક્તિ માનવી કે જે દરેક ચીજો

સાપેક્ષ (સંપ્ર) છે. એટલે કોઈ બીજી જાત વગર જાતે એકલી કાયમ રહી શકતી નથી. કેમકે દેહના ગારાનું પરસપર અનૂકુળ સમિશ્રણ ગારા વગર, લેખનું શક્તિ લેખનું વગર. હૃદય શક્તિ હૃદય વગર, જીવન શક્તિ જીવન વગર જાતે એકલી કાયમ નથી. અથવા આત્મા એટલે જીવન માનવું કે જે દરેક ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સાપેક્ષ છે. અથવા આત્માને એક નિર્મળ વાયુ માનવો એ આત્માની મૂળ હકીકતથી અજ્ઞાન હોવાનું કારણ છે, કારણ કે મનુષ્ય આત્મા જ્ઞાન રૂપ છે એવો બધાજ માને છે. તેમજ આત્મા માટે કોઈ સૂક્ષ્મ દેહ પણ કેવી રીતે માની શકાય. હવે રહી એ વાત કે જો તેને માટે કોઈ પણ જાતનો દેહ ન માનીશું, તો **મરવું, રહેવું. આવવું, જવું**, વિગેરે કેવી રીતે થઈ શકે? તેનો જવાબ એ છે, કે એ બધાં લક્ષણો જેમાં હોય તેને માટે દેહ આવશ્યક (જરૂરી) નથી. કેમકે **મરવું**, એ દેહથી આત્માનો સંબંધ મટી જવાનું નામ છે. કાંઈ આત્માના મૃત્યુનું નામ નથી. કારણ કે આત્મા મટી જાય છે, એમ માનવું બાતેલ છે. જેનું વિગતવાર વર્ણન આગળ આવશે હવે **રહેવું**. (એટલે કોઈ પણ દેહ સાથે સંબંધ થયા અગાઉ રહેવું.) એથી મતલબ એ થાય છે, કે તેનો સંબંધ કોઈ દેહ સાથે થવા ન દેવો. અને **આવવું**. એથી મતલબ એ થાય છે, કે તેનો સંબંધ કોઈ દેહ સાથે થવા દેવો. અને **જવું** એથી

મતક્ષય એ છે, કે તેનો દેહથી સળધ બંધ કરવો. દ્રષ્ટાંત રૂપે, કોઈ રાજ્ય ઉપર ખીનું રાજ્ય ચઢાઈ કરી વિજય મેળવે છે, તો આપણે કહીયેં છીયેં, કે એ રાજ્યનો રાજા મટી ગયો. તો એમ કહેવાથી આપણો મુખ્ય હેતુ એ છે, કે તે રાજાનો તે દેશમાંથી રાજ્ય કરવાનો અખત્યાર મટી ગયો. ઉપલી દલીલો પરથી જણાઈ આવ્યું, કે એઓની માન્યતા પાયા વગરની છે.

હવે જે લોકો કહે છે, કે આત્મા ઇશ્વરનાં તત્ત્વોમાંનું એક તત્ત્વ છે. તો એ માન્યતા પણ ખોટી છે, કારણ કે ઇશ્વર અમુક તત્ત્વોનાં મિશ્રનું નામ નથી. હાં! જો ઇશ્વર તેમ હોતે, તો પોતાનાં તત્ત્વોમાંથી એક તત્ત્વનો સળધ મનુષ્ય દેહ સાથે કરી દેત. એ સંભવિત હતું. હવે જેઓ કહે છે કે આત્મા મનુષ્ય દેહનું કોઈ વિશેષણ નથી, પણ ઇશ્વરની પવિત્ર જાતનું એક વિશેષણ છે. તો એ વાત પણ રદ છે. કારણ કે એક માણસને એક એવી વાતની ખબર હોય છે, કે તે વાતની ખીજ માણસને ખબર હોતી નથી. એટલે એ ખીજો માણસ તે વાતથી અજ્ઞાન છે. હવે જો આત્મા જ્ઞાનરૂપ ઇશ્વરની પવિત્ર જાતનું વિશેષણ હોય, તો એ અજ્ઞાનતાનો દોષ ઇશ્વરની પવિત્ર જાતમાં લાગુ પડે છે, અને એ અશક્ય છે.

સર્વથી સરળ દલીલો એ છે કે મનુષ્ય શરીરમાં દરેક અવ્યયો જુદા જુદા છે, એતો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

અને તે દરેક અવ્યવોની ક્રિયાઓ પણ જુદી જુદી છે. જેવી રીતે આંખ જુએ છે, કાન સાંભળે છે, નાક સુંઘે છે વિગેરે એ બધી બાબતો સ્પષ્ટ છે. ચિન્હો સાથે ખાસ નથી. તેમજ પ્રાચીન કાળથી સિદ્ધ છે, કે મનુષ્યમાં જે તરેહવાર શક્તિઓ જેમકે ક્રોધ, જુસ્સો, પ્રેમ, ધ્યાન વિગેરે છે, તે દરેકની જગ્યાઓ પણ જુદી જુદી છે, અને તે ભેદનાં અમુક અમુક ભાગોમાં છે. તેમજ આ વાત પણ સિદ્ધ છે, કે જે ચીજો સ્પષ્ટ છે, તે દરેક હથિયાર રૂપ છે, અને તે પોતાને માટે એ કામો કરતી નથી, પણ કોઈ બીજાને માટે કરે છે, હાથ આંખ, કાન વિગેરે જે કંઈ ક્રિયાઓ કરે છે, તે પોતાને માટે નથી. પણ એક બીજી ચીજ એવી છે જે એઓનાં કામોથી નફો નુકસાન ઉઠાવે છે. ઈંદ્રિયો જે જે શાક્ષિઓ રજુ કરે છે, પણ દરેક શાક્ષિઓના ખુલાસા પછી ન્યાય આપેલા એ એક જુદી ચીજનું કામ છે. તેમજ કોઈ વખતે ઈંદ્રિયો કંઈ ભુલ કરે છે, દાખલા લેખે એક વસ્તુ દુરથી જોવામાં આંખને તેનાં મૂળ કદથી નાની દેખાય છે. અને ખરેખરી રીતે આંખે તેને નાનીજ જુએ છે. પણ મનુષ્ય તેજ વખતે એવો ફેસલો કરે છે, કે તે વસ્તુ દુર હોવાનાં કારણે નાની દેખાય છે. પણ ખરેખર તે વસ્તુ જે દેખાય છે તેથી મોટી છે. માટે આવે વખતે આંખોએ આપેલી શાક્ષિને પણ તે માનતો નથી.

હવે સવાલ એ રહ્યો કે એ બધા અવ્યયો, ઇંદ્રિયો, શક્તિઓ વિગેરેથી લાલ કોણ ઉઠાવે છે ? તો એનો જવાબ યુરોપનાં સુધરેલા ફિલોસોફરો એ આપે છે, કે તે ભેજું છે. પણ જ્યારે ઉપર સિદ્ધ થઈ ગયું કે ભેજનાં પણ ખાસ ખાસ ભાગો છે, અને ખાસ ખાસ ભાગમાંજ ખાસ ખાસ શક્તિઓ રહે છે, ત્યારે ભેજમાં પેલી ખાસ ચીજ [આત્મા] ની જગ્યા તો નક્કી થઈ શકતી નથી. કે જે બધી શક્તિઓ વિગેરે પર હુકમ ચલાવે છે, અને બધી શક્તિઓ તેના હુથિયાર રૂપ છે. ત્યારે અનુભવે સિદ્ધ થાય છે, કે જે ચીજે દેહાદિક છે, અને દેહનો કોઈ ભાગ છે, તેની પદ્ધિ હુથિયારથી વધુ થઈ શકતી નથી. એથી કરી જે ચીજ [આત્મા] આ બધા અવ્યયો, ઇંદ્રિયો, શક્તિઓ વિગેરેથી કામ લઈ રહી છે, તે એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, અને દેહાદિક નથી. કારણકે દેહાદિક હશે, તો તે પણ હુથિયાર રૂપજ હશે. અને તેનું કામ પણ ખાસ એકજ અને હદ બંધીમાં હશે, અને અહિંઆ તો તેમ નથી. તો જણાઈ આવ્યું, કે એજ આમ શક્તિ (આત્મા) સર્વથી કામ લેવા વાળી બીજી કોઈજ નહીં પણ એનુંજ નામ આત્મા છે.

હવે શંકા એ ઉત્પન્ન થાય છે કે સંભવિત છે, કે એ આત્મા સ્વવશ (કેવલ) ન હોય, અને સાપેક્ષ હોય ! જેવી રીતે આજ કાલનાં યુરોપનાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માને છે, તેમ તેનો કોઈ જાતનો દેહ Body હોય ! તો એ માન્યતા પણ મુજબ વજ-

સ્ત્રી છે, કારણ કે જે સ્ત્રીઓમાં તરેહવાર સ્વરૂપો, અને સ્થિતિઓમાં રૂપાંતર થયા કરે છે. તે મૂળ સ્ત્રીજ. તે સ્થિતિઓ, અને સ્વરૂપોનો કોઈ ભાગ થઈ શકતો નથી. દાખલા લેખે દેહ Body તરેહવાર રંગોનો થઈ શકે છે. તો એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે તેનો મૂળ રંગ તદ્દન સાદો હોય. એટલે કોઈ પણ જાતનો રંગ ધરાવતો ન હોય. કારણ કે જો એમ ન હોયતો તે તરેહવાર રંગોને કબુલ કરી ન શકે. અને આત્મા દરેક સ્વરૂપનાં જ્ઞાનની લાયકાત ધરાવે છે, તો એ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું કે આત્મા સાપેક્ષ (Relative) નથી. તેમજ સાપેક્ષ એક એવી સ્ત્રીજ છે. જે દેહના ઉત્પન્ન થવા પછી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની પદ્ધતિ સ્વવશથી ઉતરતી છે, એથી કરી બધા અવ્યયો, ઈંદ્રિયો, શક્તિઓ વિગેરે પર સત્તા ચલાવનાર સ્ત્રીજ સાપેક્ષ હોય એ સંભવતું નથી. વધુ ખુલાસો એ છે, કે મનુષ્ય દેહ, અને દેહની સ્થિતિઓમાં બ્યારે રૂપાંતર થયા કરે છે, અને તે એટલે સુધી કે હાલના યુરોપના ડોક્ટરો કહે છે, કે ત્રીસ વરસ પછી મનુષ્ય દેહ એટલો બધો બદલાઈ જાય છે, કે ત્રીસ વરસ પહેલાનાં દેહનો તેમાં કોઈપણ ભાગ બાકી રહેતો નથી, અને પહેલાનાં બધા ભાગો ખીન્ન નવા ભાગોથી એટલે સુધી બદલાઈ જાય છે કે આ શરીર પહેલાનાં શરીરથી મળતું એક ખીન્નું શરીર થઈ જાય છે. એટલે ત્રીસ વરસ પર જે લોહી તેમાં હતું તેનું ટીપ ટીપું

વપરાઈ જાય છે. અને નવું લોહી વિગેરે દરેક ચીજો પહેલાંનાં દેહને મળતી જુદીજ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ હું કહું છું, કે તેમાં એકજ ચીજ એવી છે જે બદલાતી નથી. અને તેજ ચીજનું નામ આત્મા છે.

એ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું કે આત્મા સાપેક્ષ સ્વરૂપ શક્ય નથી. કારણ કે સાપેક્ષોમાં વળતો વળત રૂપાંતર થયા કરે છે, અને આત્મા એક એવું રૂપ છે, કે તેનો જે દેહ સાથે સંબંધ હોય તે દેહમાં ગમે એવું રૂપાંતર થાય, તો પણ પોતે કોઈ પણ રીતનું રૂપાંતર કબુલ કરી શકતો નથી.

હવે જેઓ કહે છે, કે “આત્મા સમ્યક્જ્ઞાનં રૂપ બ્રહ્મ છે.” તો એ વાક્ય પણ અશક્ય છે, કારણ કે સમ્યક્જ્ઞાનંના અર્થ નિત્ય, જ્ઞાનરૂપ, અને સુખમય બ્રહ્મ થાય છે. એ ઉપરથી આત્મા અનાદિ સિદ્ધ થાય છે અને આત્માનું અનાદિ હોવું અશક્ય છે. કારણ કે આપણે એને અનાદિ માનીએ, તો દેહો સાથે સંબંધ થવા અગાઉ એક આત્મા, અથવા અનેક આત્માઓ માનવા પડશે. તો એ બંને અશક્ય છે. તેમાં એકનું અશક્ય હોવું તો ઘણુંજ સ્પષ્ટ છે. અને તે એ છે, કે દેહોથી સંબંધ થવા પછી તે એક રહેશે, અથવા અનેક થઈ જશે. તેમાં એક રહેવું તો એ કારણે અશક્ય છે. કે એક માણસને એક એવી વાતની જાણ હોય છે, કે તે જાણ કોઈ બીજા માણસને હોતી નથી. એટલે પહેલો માણસ

જે એક વસ્તુનું જ્ઞાન ધરાવે છે, તેથી બીજો માણસ અજ્ઞાન છે. હવે જો જ્ઞાનરૂપ આત્મા સર્વનો એકજ હોય, તો તેને એક વસ્તુનું જ્ઞાન હોય, અને ન પણ હોય, એ થઈ શકતું નથી. કારણ કે અશક્ય છે. મનુષ્ય દેહતો જડરૂપ છે, મનુષ્યમાં મૂળ જ્ઞાનરૂપ તો આત્મા છે. હવે જો એ આત્મા સર્વનો એકજ હોય, તો જગત્માં દરેક માણસો એક સરખાં જ્ઞાની હોવાં જોઈએ. અને તેમ નથી. તો એ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયું કે આત્મા સર્વનો એક નથી.

હવે દેહોની સાથે સંબંધ થયા પછી અનેક થઈ જાય છે. એ પણ થઈ શકતું નથી. કારણ કે જે એકનું કોઈ માપ, કે પ્રમાણ ન હોય, તે એકનું અનેક થવું અશક્ય છે. હાં ! કોઈ પણ જાતના દેહ, માપ, કે પ્રમાણવાળી વસ્તુનું એક અથવા અનેક હોવું અશક્ય નથી. તેનાં તો તે એકમાંથી લાગે પણ થઈ શકે છે. પણ જ્યારે આત્મા માટે કોઈ પણ જાતનાં દેહ, માપ, કે પ્રમાણનું નિર્માણ નથી, તો દેહો સાથે સંબંધ થયા પછી તેનું એકથી અનેક થવું અશક્ય છે.

હવે દેહોની સાથે સંબંધ થયા અગાઉ એનું અનેક પણું જે અશક્ય છે તે એવી રીતે છે, કે તરેક ગુણોમાં એક સરખાપણું કે જેમાં કોઈ પણ રીતનું બુદ્ધાપણું ન હોય એવી બે ચીજોનું હોવું અશક્ય છે. દાખલા લેએ આ પુસ્તકમાંનાં કોઈ એક અક્ષરનાં શરીર Body ની કાળક કે જે

કોઈ પણ રીતનાં જુદાપણાં વગરની છે, હવે એ એક અક્ષરનું કાળાપણું કે જે માત્ર કાળા હોવાનોજ ગુણ ધરાવે છે. હવે એ કાળાપણું એ એક અક્ષરના દેહમાં બે તરેહનું કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે બે જાતનું થવું તો કોઈ પણ રીતનાં જુદાપણાંને આદે છે. એ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું કે દેહો સાથે સંબંધ થયા અગાઉ આત્મા બે એકથી વધુ હોય, તો તે દરેક આત્મા એકજ તરેહનાં છે, એ થઈ શકતું નથી. હાં ! અગર કોઈ બીજા સંબંધે કરી હોય, તો તે જુદી વાત છે. જેવી રીતે કોઈ કહે કે “કાગડા, અને શાહીની કાળક કાળાપણાંમાં એકજ તરેહની છે.” અથવા “આ બે ભાઈઓ મનુષ્યપણાં, અને રંગરૂપમાં એક સરખા છે.” તો એ સરખાપણું બે જુદા જુદા દેહોમાં થયું. પણ આત્મા, કે જેને માટે કોઈ પણ જાતનો દેહ, માપ, કે પ્રમાણ ન હોય, તે એકથી વધુ કોઈ પણ રીતનાં જુદાપણાં વગરનો કેવી રીતે થઈ શકે ? એ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું કે દેહો સાથે સંબંધ થવા પહેલાં આત્મા કોઈ પણ રીતના જુદાપણાં વગરનાં અનેક હતા. એ ઉપલા ફિલોસોફિક સિદ્ધાંત વડે સ્પષ્ટ છે.

હવે આત્મા દેહો સાથે સંબંધ થયા અગાઉ ઘણાં હતા, અને તે એકજ તરેહનાં નહીં પણ જુદી જુદી તરેહનાં હતા. તો એમ થવું પણ અશક્ય છે. કારણ કે જુદાપણું બે તરેહનું થાય છે. તેમાં એક તો જાતનું જુદાપણું. દાખલા લેએ

જળ, અને અગ્નિ. વિદ્યા, અને અભ્યાસ. વિગેરે. અને ખીજી રીતનું જુદાપણું સળંગે કરી કહેવાય છે. જેમકે ગરમ પાણી, અને ઠંડુ પાણી. હવે આપણે મનુષ્ય આત્મામાં જાતનું જુદા પણું તો કહી શકતા નથી. કારણ કે એમ કહેવામાં આવશે. તો એકમાં આત્મા છે. એકમાં અગ્નિ છે. એકમાં જળ છે. વિગેરે કહેવું પડશે. અને એ તો તદ્દન અશક્ય છે. હવે જે ખીજી રીતનું જુદાપણું જે સળંગે કરી કહેવાય છે. તે પણ અશક્ય છે. કારણ કે તેનો હજી કે.ઇ દેહ સાથે સળંગ તો થયો નથી. હાં ! દેહો સાથે સળંગ થયા પછી દેહી શકાય છે, કે આ, આ માણસનો આત્મા. અને આ, આ માણસનો આત્મા. એ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયું કે દેહો સાથે સળંગ થયા પહેલાં આત્માઓ અનેક હતા, અને તે જુદી જુદી તરેહનાં હતા એ પણ અશક્ય છે. ત્યારે માનવું પડશે કે આત્મા અનાદિ નથી, પણ ઉત્પાદિત હોય.

હવે જો આપણે ઈશ્વર વગર આત્માને પણ અનાદિ કહીશું, તો આત્મા, અને ઈશ્વરમાં પેટાજાતિ *Species* બતાવવી કઠણ થઈ પડશે. અને એકને ખીજાની ઉપર સત્તા ચલાવવાનો અધિકાર ન રહેશે. દાખલા લેખે એક દેશનો સ્વતંત્ર રાજા જેટલું રાજ્ય બળ, અને રાજ્ય વિસ્તાર ધરાવે છે, તેટલુંજ રાજ્યબળ, અને રાજ્ય વિસ્તાર એક ખીજા દેશનો સ્વતંત્ર રાજા પણ ધરાવતો હોય, તો એકને

બીજા પર અધિકાર રહેશે નહીં. મૂળ વાત તો એ છે કે અનાદિપણુંનો ગુણ આત્મા, અને ઈશ્વર બન્નેમાં હોય તો એકજ સ્વરૂપે હોવો જોઈએ, બન્નેમાંથી કોઈ એકમાં કોઈ પણ રીતની કાંઈ વધઘટ સાથે તો હોઈ શકતો નથી. કારણ કે એ ગુણમાં કાંઈ વધઘટ માનશો તો અનાદિપણું ન રહેશે. હવે બીજી વાત એ રહી કે ઈશ્વર, અને આત્મા બન્ને અનાદિ. એટલે એ અનાદિપણું એ બન્નેમાં મુખ્ય વર્ગ Genus કહેવાશે. હવે એ બન્નેમાં પેટા જાતિ બતાવવી કઠણ થઈ પડશે. જેથી આત્મા અને ઈશ્વર એકજ થઈ જશે. તો દરેક માણસ કહેશે કે હું ઈશ્વર છું. હવે જો ખેંચી તાણી કોઈ પેટા જાતિ બતાવવા જશો તો બન્નેમાંથી કોઈ એક અનાદિ ન રહેશે. જો આત્મા અનાદિ હોય તો ઈશ્વર સમાન થઈ ગયો. ત્યારે ઈશ્વર તેને જેમ ચક્રાય તેમ શિક્ષા વિગેરે કરી ન શકે. એ માટે આગળ ખુલાસો થઈ ગયો કે સમાન શક્તિઓ એક બીજા પર કાબુ મેળવી ન શકે. અને જો મેળવી શકે તો સમાન ન કહેવાય. હવે જો કહો કે આત્મા એજ ઈશ્વર. તો એમ પણ થઈ શકતું નથી. કારણ કે દુન્યામાં કરોડો દાખલા એવા પ્રત્યક્ષ છે કે એક જણથી એક જણ જ્ઞાન ધરાવે છે, અને બીજાં તેથી અંતરુ છે. જો આપણે આત્માને ઈશ્વર કહીશું. તો ઉપલાં દ્રષ્ટાંતમાં જે સ્વરૂપ અજ્ઞાનતાનું બતાવવામાં આવ્યું છે, તે હોય ઈશ્વરની પવિત્ર

જાતમાં લાગુ પડે છે. અને તે અશક્ય છે. અને એમ માનવાથી હુન્યાની સપાટી ઉપર ઇશ્વરની ચોકકસ ગણતરી કરવી પણ અશક્ય થઈ પડશે, અને ઇશ્વર તો એકજ હોવો જોઈએ, અને એકજ છે.

એવીજ રીતે પ્રકૃતિ (*Substratum Matter*) માટે પણ અસ્તુ, (Aristotle ૩૮૪ વરસ સન ઇસ્વી પુર્વે થઈ ગયો, જે હુન્યાનાં મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાંનો એક ગણાય છે.) અને જાલી-નુસ, વિગેરે કહે છે, કે “જગતમાં જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું મૂળ પ્રથમથીજ હતું. એથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રકૃતિ અનાદી છે. પણ એ પ્રકૃતિ જે સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, તે કર્મોનો કર્તા ઇશ્વર છે.” એ માન્યતા પણ મૂળ વગરની છે. કારણ કે દરેક લોકો માને છે કે જ્યારે પ્રકૃતિ એક સ્વરૂપને તણ બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેનું પહેલું સ્વરૂપ નાશ પામે છે. દ્રષ્ટાંત રૂપ જ્યારે એક સોનાની લાંબી ઢાળદીને ટીપી ગોળ પતરું બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેનું લાંબાપણું નાશ પામે છે. તે વખતે જો કંઈ એમ કહે કે લાંબાપણું નાશ ન પામ્યું, પણ છે, તો એટલી વખતે એક વસ્તુ લાંબી પણ થઈ, અને ગોળ પણ થઈ. એ અશક્ય છે. કારણકે એ વિરોધી એક વખતે એક સ્થાનમાં ભેગાં થઈ શકતાં નથી. ત્યારે માનવું પડશે કે એક વસ્તુ એક સ્વરૂપમાંથી જ્યારે બીજા સ્વરૂપમાં બદલાય છે ત્યારે તેનું પહેલું સ્વરૂપ નાશ

પામે છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયું કે તેનું પહેલું સ્વરૂપ પહેલાં નાસ્તિત્વ (۴۵) હતું અને પછી ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે કબુલવુંજ પડશે કે સાપેક્ષ (એટલે સ્વાદ, સ્વરૂપ, રંગ, ગંધ, વિગેરે) પ્રથમ નાસ્તિત્વ હતાં, એટલે નહોવાપણામાં હતાં અને પછી ઉત્પન્ન થયાં. હવે જે જોવાનું છે તે એ છે કે મૂળ પ્રકૃતિ કોઈ પણ સ્થિતિમાં સ્વરૂપથી વિખુટી થઈ શકતી નથી. અગર તેમાં કરોડો તરેહનું રૂપાંતર કરે, તો પણ તેનું સ્વરૂપ તો કોઈ પણ રીતનું રહેશેજ. ત્યારે આપણને માનવું પડશે કે પ્રકૃતિ માટે સ્વરૂપ આવશ્યક (۵۰) છે.

જ્યારે સિદ્ધ થઈ ગયું કે સ્વરૂપનું અનાદિ નથી. અને પ્રકૃતિ કોઈ પણ સ્થિતિમાં સ્વરૂપથી વિખુટી થઈ શકતી નથી. ત્યારે પ્રકૃતિ પણ અનાદિ થઈ શકતી નથી. કારણ કે પ્રકૃતિને અનાદિ માનશે તો સ્વરૂપને પણ અનાદિ માનવું પડશે, અને સ્વરૂપ સાપેક્ષ છે. અને સાપેક્ષનું અનાદિ હોવું અશક્ય છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયું કે ઈશ્વર વગર કોઈ પણ હસ્તિનું અનાદિ હોવું અશક્ય છે.

ઉપસા બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં બધા મતોમાં જ્યારે આપણે ત્રિવિધ અવલોકન કરીએ છીએ. તો એક જ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. કે આત્મા સ્વવશ (Absolute) કે સાપેક્ષ (Relative) ? ત્યારે સાપેક્ષ માટે તો આપણું હૃદય હાં પાડતું નથી. કારણ કે તે માટે તો ઘણી સચોટ દલીલો

અપાર્થ ચુકી, ત્યારે આપણને કળુડવુંજ પડશે, કે આત્મા સ્વવશ છે.

હવે આપણે આત્માને ફિઝોસોફિક સિધ્ધાંતો પ્રમાણે તપાસીએ, તો તેમાં સર્વથી પહેલાં એ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે, કે એનો દેહમાં પ્રવેશ જેવી રીતે જળનો ઘડામાં, અથવા સાપેક્ષનો સ્વવશમાં થાય છે, તેવી રીતે છે કે એ જાતે સ્વવશ છે ? અને જો એ જાતે સ્વવશ છે, તો સ્થાયી છે, કે અસ્થાયી ? અને જો સ્થાયી હોય તો એનું સ્થાન હદય છે, કે ભ્રમું છે, કે એ વગર કોઈ બીજું સ્થાન છે ? એ સવાલોનો જવાબ એ છે, કે આત્મા કોઈ સાપેક્ષ નથી કે દેહમાં પ્રવેશ કરે, અથવા દેહથી ભેગાઈ શકે, જેવી રીતે કાળક કાળી વસ્તુમાં, અથવા વિદ્યા વિદ્યાનમાં. કેમકે આત્મા તો સ્વવશ છે. કારણ કે તે પોતે પોતાને, અને પોતાના ઉત્પન્ન કરનારને જાતે જ્ઞાનરૂપ હોવાના કારણે ઓળખે છે, અને જે વસ્તુઓ સાપેક્ષ છે, તેમાં એ ગુણો હોતા નથી. તેમજ આત્મા દેહ પણ નથી. કારણ કે દેહનાં તો વિભાગો થઈ શકે છે. અને આત્માનાં વિભાગો થઈ શકતા નથી. અગર જો એના વિભાગો થઈ શકતા હોત, તો એક ભાગથી એને એક વસ્તુનું જ્ઞાન થાત, અને બીજા ભાગથી તેને તેજ વસ્તુનું જ્ઞાન ન થાત. એ સ્થિતિમાં આત્મા એકજ સ્થિતિમાં એક વસ્તુનું જ્ઞાન ધરાવે છે, અને તેથી અજ્ઞાન પણ છે. એક માણસ એક વસ્તુને જાણે, અને ન જાણે એ અશક્ય

છે. હાં ! જે માણસોમાં અશક્ય નથી. કારણ કે જે વિરોધિ-
ઓનું એકી વખતે એક સ્થાનમાં લેગા થવું અશક્ય છે.
જેવી રીતે એક માણસની ડાબી આંખ માંજરી પણ છે,
અને કાળી પણ છે. એ અશક્ય છે. પણ તેના જમણી,
અથવા બીજા કોઈ માણસની આંખ એથી વિરોધ રંગની હોવી
અશક્ય નથી. બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એકે મતે છે, કે આત્મા
એક એવો સ્વવશ છે, કે જેના વિભાગો થઈ શકતા નથી.
તેમજ આપણે એને કોઈ ચીજનો ભાગ પણ કહી શકતા
નથી. કારણ કે ભાગ માટે તો તેનો કુદ્દલ નકકી કરવો પડશે.
પણ જ્યાં કુદ્દલ પણ નથી, ત્યાં ભાગ કેવી રીતે થઈ શકે ?
પણ હાં ! આપણે એને એક, દસનો એક ભાગ છે એમ
કહીએ છીએ તેમ કહી શક્યે છીએ. માણસ કે જેનો ગારો જેજે
તત્ત્વોથી બનાવવામાં આવ્યો છે, તેમાં આત્મા પણ એક છે એમ
બનાવટ રૂપે કહી શકીએ છીએ. હવે જ્યારે આપણે આ વાત
નકકી કરી લીધી, કે આત્મા એક એવો સ્વવશ છે, કે જેના વિ-
ભાગો પાડી, તેમ બતાવી શકતા નથી. ત્યારે હવે તે જે સ્થિતિ વગર
ન હશે. એટલે તે સ્થાયી હશે, અથવા અસ્થાયી. તેમાં સ્થાયી
હોવું તો થઈ શકતું નથી. કારણ કે જે ચીજને માટે કોઈ સ્થાન
નકકી થઈ શકે, તે ચીજનાં તો ભાગો પણ પડી શકે છે.
સર્વથી સરળ દ્રષ્ટાંત તો એ છે, કે જે આપણે તેને જે
વસ્તુઓની વચ્ચે રાખીશું, તો એક વસ્તુ એક બાબતથી, અને

ખીજી વસ્તુ ખીજી બાબુથી તેને સ્પર્શ કરશે. તો એ તેની બે બાબુ સિધ્ધ થઈ ગઈ, એટલે તેના બે ભાગો બતાવી શક્યા. ત્યારે સંભવિત છે, કે તેને એક બાબુથી એક વસ્તુનું જ્ઞાન થાય, અને ખીજી બાબુથી ન થાય. તો એક સ્થિતિમાં એક વસ્તુને બાણે પણ છે, અને અંબાણે પણ છે, અને એ અશક્ય છે.

ત્યારે હવે ખીજો સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જો એ સ્વવશ છે, તો કેવી રીતનું સ્વવશ છે ? એની શું હકીકત છે ? અને એનો સંબંધ દેહ સાથે કેવી રીતે છે ? શું તે દેહની અંદર છે કે બહાર ? દેહ સાથે લાગેલો છે કે જુદો ? એનો જવાબ એ છે કે આત્મા દેહની અંદર પણ નથી, અને બહાર પણ નથી, દેહ સાથે લાગેલો પણ નથી, અને દેહથી જુદો પણ નથી. કારણ કે એ બધાં લક્ષણો તો દેહનાં છે. અને આત્મા કાંઈ દેહ નથી. તેથી એ બન્ને વિરોધિઓથી ભિન્ન છે. જેવી રીતે પથ્થર વિદ્યાન પણ નથી, અને અભણ પણ નથી. કારણ કે વિદ્યા, અને અભણતા માટે પ્રાણ જરૂરી છે. જ્યારે પથ્થરમાં પ્રાણ નથી, તો વિદ્યા પણ નથી, અને અભણતા પણ નથી. એવીજ રીતે જ્યારે આત્મા દેહાદિક નથી, તો અંદર પણ નથી, બહાર પણ નથી, લાગેલો પણ નથી, અને જુદો પણ નથી.

હવે ત્રીજો સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે, કે આત્મા માટે કોઈ દિશા નક્કી થઈ શકે છે કે નહીં? એનો જવાબ એ છે કે નહીં. કારણ કે આત્મા સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરવા, તથા દેહો સાથે ભેળાવા, કે દિશાઓ સાથે ખાસ થવાનાં ગુણોથી ભિન્ન છે. કારણ કે એ બધાં લક્ષણો દેહો, અને સાપેક્ષોનાં છે. અને આત્મા દેહ તેમ સાપેક્ષ નથી.

ત્યારે હવે ચોથો સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે, કે ન્યારે આપણે આત્મા માટે ઉપલા લક્ષણો સિદ્ધ કરીશું તો એ ઈશ્વરનાં ખાસ ગુણો છે. અને એથી આત્માની ઈશ્વર સાથે બરોબરી થઈ જશે. એનો જવાબ એ છે કે એ ધારણા ખોટી છે. કારણ કે ઉપર જેટલાં લક્ષણો આપણે આત્મા માટે સિદ્ધ કર્યા છે. તે ઈશ્વરનાં ખાસ ગુણોમાંથી નથી. ઈશ્વરનાં ખાસ વિશેષણો તો જુદાં છે. જેમ કે અનાદિ, અને ન્તિ હોવા પણું **صَاحِبُ قِيَوْمٍ** વિગેરે છે. એ ગુણો તેનાં વગર બીજા કોઈમાં નથી. તેનાં વગર બીજી બધી હસ્તિઓ તેનાં હોવાપણાનાં કારણે છે. અને જો બરી રીતે જોઈએ, તો ઈશ્વર વગર બધી હસ્તિઓ ન્તિ ન હોવાનાં કારણે નાસ્તિત્વ (**عدم**) છે. તેઓ માટે હોવા પણું તો માંગી લીધેલા જેવું મૂળ અસ્તિત્વ (**واجب الوجود**) ની તરફથી છે, અને ઈશ્વરનું હોવાપણું તો ન્તિ છે. કોઈ બીજા કારણે (**علت**) નથી. તેથી એ ગુણ ઈશ્વર વગર

ખીબા કોઈમાં અશક્ય છે. અફલાતુન, (Plato કે જે ૪૨૭ વરસ સન ઇસ્વી પહેલાં થઈ ગયો) અને ખીબા મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આત્માને અનાદિ, અને અમર (۞) માને છે, તેમાં તેઓનું અનાદિ માનવું તો બાતેલ છે, જે માટે આગળ ઘણાજ વિગતવાર ખુલાસો થઈ ગયો. હવે જે જોવાનું છે તે એ છે કે આત્મા અમર છે કે નહીં? તો એતો સ્પષ્ટ છે, કે અમર છે. કારણ કે મનુષ્ય આત્માનો દેહ સાથેનો સમંધ દુર થયા પછી તે મટી જતો નથી. કારણ કે તેમાં મટી જવાને: ગુણ નથી. અને જેમાં નષ્ટ થવાનો ગુણ ન હોય તેનું નષ્ટ થવું અશક્ય છે. વધુ ખુલાસો એ છે, કે અગર આત્મામાં નષ્ટ થવાનો ગુણ હોય, તો ઉત્પન્ન થતી વખતે તેમાં ઉત્પન્ન થવાની, અને મટી જવાની બન્ને શક્તિઓ માનવી પડશે. કેમકે ન હોવાનો ગુણ તો તેમાં પહેલેથી હતો. કેમકે ન હતો, અને હવે થયો. ત્યારે તેમાં હોવાપણાંની જગ્યા જુદી, અને નહોવાપણાંની જગ્યા જુદી માનવી પડશે. અને જો ન માનશો તો સંલપિત છે, કે જે અસ્તિત્વ છે, તે નાસ્તિત્વ થઈ જાય, અને જે નાસ્તિત્વ છે તે અસ્તિત્વ થઈ જાય, અને એ અશક્ય છે. તેમજ જ્યારે તેમાં અસ્તિત્વ, અને નાસ્તિત્વની બન્ને જગ્યા વિરોધિ હોય, તો આત્મા સંયુક્ત مرکب થયો, અને એનું સંયુક્ત હોવું સિદ્ધ નથી. જો તેને એવો સંયુક્ત માનશો, કે તેમાં

હોવાપણું, અને નહોવાપણું બંને છે. તો જ્ઞાન તો હોવા પણું સાથે છે. નહોવાપણું સાથે તો કાંઈજ નથી, અને આત્મા તો જ્ઞાનરૂપ છે. ત્યારે એ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ગયું, કે આત્માનું સંયુક્ત, અને નષ્ટ થવું અસંભવિત છે. કારણ કે જે ચીજો અન્યો અન્યને આશ્રયે છે. તેમાં એકનું મટી જવું બીજાને પણ નષ્ટ કરે છે, અને એકજ વખતમાં એક ચીજમાં હોવાપણું અને નહોવાપણું ભેગું થવું અશક્ય છે. કારણ કે એ બે ગુણો પોત પોતામાં વિરોધિ છે. સર્વથી વધુ સરળ દલીલ તો એ છે, કે જ્યારે આપણે માનીયે છીયે કે આત્મા સ્વવશ છે, અને દેહાદિક નથી. ત્યારે નષ્ટ કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે નષ્ટ તો તેજ વસ્તુ થઈ શકે છે. કે જે સાંપેક્ષ, -મથવા કોઈ પણ જાતનો દેહાદિક હોય. હવે જ્યારે આત્માનો કોઈ પણ જાતનો દેહ નથી, ત્યારે તેને અમર માનવોજ પડશે.

પાંચમો સવાલ એ છે, કે કેટલાકોનું માનવું છે, કે આત્મા દેહ વગરનો થઈ શકતો નથી. એનો જવાબ એ છે કે આત્મસ્વરૂપ દેહ વગરનું થવું કઠણ નથી. દેહાદિક થવું કઠણ છે. કારણ કે આત્મા સ્વવશ છે, સાંપેક્ષ નથી. અને તે પોતાની જાત, અને જાતિ ગુણો વડે ઈશ્વર, અને તેનાં ગુણોને ઓળખે છે. તેમ એ માટે તે કોઈ બીજાં તત્ત્વનું ગરજવાન નથી. કારણ કે તેણે જેને જેને ઓળખ્યા છે. તે બધા અદ્વૈત,

અલક્ષ્ય, અને અસ્પર્શ છે. તેમજ એ મનુષ્ય આત્મા જ્યારે એનો દેહ સાથે સંબંધ હોય તે વખતે પણ શક્તિવાન છે, કે બધી સ્પર્શ થવા વાળી વસ્તુઓથી પોતાને એટલો બધો ભાન રહિત બનાવી દેયે, કે તેને સૃષ્ટિનું પણ ભાન ન રહે. અને એ સ્થિતિમાં પોતાની જાત, અને હોવાપણાને, ઈશ્વરની જાત, અને હોવાપણાં આગળ ભૂત્રી જાય. અને તેને સ્પર્શ વસ્તુઓનું પણ ભાન ન રહે, એ ભાન રહિત સ્થિતિમાં પણ જ્યારે તે ઈશ્વરની જાત, અને તેનાં ગુણોને જાણી શકે છે. ત્યારે હવે આત્માને સાપેક્ષ કેવી રીતે કહી શકાય ? પ્રથમ સમગ્રિમાં મુમુક્ષુબલ્કને ઈશ્વરનું સ્મરણ એટલે દરજ્જે સુધી પહોંચવી દે છે, કે તેની આગળથી ઈશ્વર વગર બધી વસ્તુઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. અને તે એટલે સુધી કે તે પોતે પોતાથી પણ ગુમ થઈ જાય છે. અને તેનાં ધ્યાનમાં ઈશ્વર વગર કોઈ પણ વસ્તુ, કે સમજવા જેવી બાબતનું પણ ભાન રહેતું નથી. અને એ ભાનનું પણ ભાન રહેતું નથી. માત્ર ઈશ્વરનીજ તરફ એકત્રતાથી ધ્યાન ધરે છે. કારણ કે ભાનનું ભાન રહેવું એ પણ ભાન છે. હવે જ્યારે પોતાનાં ઉત્પન્ન કરનારને જાગૃતા માટે દેહઆદિ સળધો છતાં અદ્વિતિય ॐ ॥ થઈ જાય છે. તે આત્માનું દેહાદિક હોવું સંભવતું નથી. કારણ કે દેહતો અમુક તત્વાનો ઘેરો છે. અને માત્ર સ્થુલ વસ્તુઓનેજ જોઈ શકે છે. જેઓએ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ છે, તેઓને દેહ સાધનો સંબંધ ત્યાગવો એક જરાએ કષ્ટ ન લાગે. તેઓને તો દેહ સંબંધ કહણ લાગે છે.

હવે છઠો સવાલ એ છે, કે મનુષ્ય આત્મા જે ગુણો ધરાવે છે, તેજ ગુણો ખીજ પ્રાણીઓ, અને વનસ્પતિઓનાં આત્માઓ પણ ધરાવે છે કે કેમ ? એનો જવાબ એ છે, કે મનુષ્ય વગર ખીજાં પ્રાણીઓ, અને વનસ્પતિઓ વિગેરેનાં આત્માઓ મનુષ્ય આત્માથી જુદા છે. કારણ કે સમજવા જોગ વિષયો (مقتضى)નું જ્ઞાન, મનુષ્ય વગર ખીજાં કોઈ પ્રાણી, કે વનસ્પતિનાં આત્માને હોતું નથી, એથી કરી પાપ, પુન્યનો ખદલો માત્ર મનુષ્યનેજ મળે છે.

ઉપરના લાંબા વિવેચન પરથી સિદ્ધ થઈ ગયું, કે મનુષ્ય આત્મા મહત્ત્વથી પવિત્ર, કોઈ પણ જાતના દેહ કે મિશ્ર વગરનો, સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરવા, કે દેહો સાથે ભેળાવા, કે દિશાઓ સાથે ખાસ થવાના લક્ષણોથી ભિન્ન, અને જ્યારે તેનો સંબંધ કોઈ દેહ સાથે ન હોય, તે વખતે પોતાનાં હોવાપણામાં કોઈ ખીજ જાતને ન ચાહે એવો, એટલે સ્વવશ, (કેવલ) (مجرد) અને જ્ઞાનરૂપ છે, અને દેહોનાં સંબંધે કરી તેણે પોતામાં તરેહવાર ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા છે, માત્ર એજ કારણે આત્માઓ કહેવાય છે, તેમજ એ અનાદિ નથી, પણ ઉત્પાદિત છે. કારણ કે દરેક ચીજની ઉત્પત્તિનું કારણ જો એક પછી એક લઈશું, તો છેવટે એકજ જાત રહેવી જોઈએ. અને તે સર્વ કારણોનું મહાકારણ (سبب العلل) એકજ મહાન પરમેશ્વરનીજ જાત છે.

જાની પુરૂષો માટે મનુષ્ય આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન (علم البقیت) કરાવવા ઉપર વિવેચન પુરતું છે. હવે આપણે આપણાં બીજા મુખ્ય વિષય ઉપર આવીએ.

પુનર્જન્મ. (Transmigration of soul)

પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાંતમાં પ્રથમ જે બાબત નક્કી કરવાની છે, તે એ છે, કે આત્મા એક દેહથી પોતાનો સંબંધ તણ બીજા દેહ સાથે શા માટે જોડે? બીજા એક આત્માનો સંબંધ એક દેહથી છુટો પાડી, બીજા દેહ સાથે શા માટે જોડવામાં આવે? સ્વભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થતા એ સવાલનાં જવાબમાં પુનર્જન્મનાં માનવાવાળાઓનાં કેટલાક જવાબો છે. તેમાં કેટલાક તો એમ કહે છે કે, જે કોઈ મનુષ્ય આ ભવમાં પાપો કરે, તો તેને તેનાં પાપોની શિક્ષા થવી જોઈએ. માટે તે પાપો બદલ તેનાં આત્માનો સંબંધ કુતરાં, બિલાડાં કે કોઈ બીજા દેહ સાથે જોડી કરવામાં આવે છે, એવો અમારો ધાર્મિક સિદ્ધાંત છે.”

આપણે ધાર્મિક વાદવિવાદને ઉંચે મુકી જે કોઈને સવાલ કરીએ કે તમે પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાંતને શા આધારે માનો છો? હવે જે તેનાં એ ધાર્મિક સિદ્ધાંત હોય, અને તે ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપે. તો એ સ્વભાવિક છે. કારણ કે એ સિદ્ધાંતજ તેઓનો ધાર્મિક છે, અને જે ખરી રીતે જોઈએ. તો અગે દુન્યાની સપાટી ઉપર પુનર્જન્મના માનવા

વાળાઓ જે કરોડોની સંખ્યામાં છે, તેઓ લગભગ બધાજ એ ધાર્મિક સિધ્ધાંત છે, એમ સમજીતેજ માને છે, અને જેઓનાં ધર્મમાં એ વિષય એથી ઉલટા સ્વરૂપમાં, અથવા વિરોધ સ્વરૂપમાં છે, તેઓ જે પુનર્જન્મને માને છે, તેઓની સંખ્યા તો આંગળીઓનાં ઢીંચાઓ પર ગણી શકાય એટલી છે. સર્વથી મોટી સંખ્યામાં માનવાવાળાઓ એ સિધ્ધાંત માટે ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપે છે, તેમજ એ વગર પણ બીજા ઘણાં જવાબો છે, જે દરેક આપણું એક પછી એક લઈશું પણ હાલ જે ઉપલો જવાબ આપણે હાથ ધર્યો છે, તે કયાં સુધી માનવા ભોગ છે, તે માટે પહેલાં તો આપણે એને સાધારણ બુદ્ધિ વડે તપાસીએ. તે પછી આપણે પુનર્જન્મ વિશેનાં દરેક જવાબોમાં ત્રીજ દ્રષ્ટિથી કામ લઈશું.

જેઓ પુનર્જન્મને ધાર્મિક સિધ્ધાંત કહી ઉપર મુજબ જવાબ આપે છે, તેમાં પ્રથમ તો એ જોવાનું છે, કે તેઓ એમ કહેતા નથી, કે આત્મા બીજા દેહ સાથે પોતાનો સંબંધ પોતાની ખુશીથી જોડે છે. એ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું કે આત્માને પ્રકૃતિ તરફ મોકલનાર કોઈ બીજી શક્તિ છે, અને તેઓ માને છે કે એ બીજી શક્તિ ઈશ્વરજ છે.

હવે જે બીજી બાબત જોવાની છે, તે એ છે કે આત્મા કોઈ દેહ સાથે પોતાનાં અભત્યારથી સંબંધ જોડવાને શક્તિવાન છે, કે અશક્ત? તો તે પણ એઓની માન્યતા પ્રમાણે

અશકત છે. કારણ કે પાપોની શિક્ષા બદલ ધ્રુવર જેમ આહે તેમ તેનો સંબંધ જોડે છે.

મુખ્ય સવાલ તો એ છે, કે પુનર્જન્મ શા માટે જોઈએ? તેનું કારણ જે પાપોની શિક્ષા બદલ બતાવવામાં આવ્યું છે, તેમાં જો આપણે સાધારણ બુદ્ધિથી કામ લઈએ, તો જણાઈ આવે છે, કે આ શિક્ષા કરવાની રીત તદ્દન સમજ શકિતથી દુર છે. કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે એક સાધારણ રાજ્ય કર્તાનાં કાયદાનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરે છે, અને તેની ઉપર જ્યારે ગુનોડુ પુરવાર થાય છે, ત્યારે ન્યાયાધિશ તેને શિક્ષા આપતી વખતે કહે છે, કે તું જે આ..... ગુનોડુ કર્યો છે, તે બદલ તને અમુક મુદત માટે સજા કરવામાં આવે છે. તે પછી જ્યારે તે માણસને જેલમાં લઈ જવામાં આવે છે, ત્યારે જેલમાં દાખલ થતી વખતે તેને જેલર તેનાં ગુનાડુની યાદ આપતાં કહે છે, કે “ તને તારા કરેલાં આ... ગુનાડુની બદલ આ.....સજા કરવામાં આવે છે.”

હું પુછું છું કે એ બધું શા માટે? માત્ર એટલાજ માટે કે ગુનોડુગારને તેનાં ગુનાડુની યાદ આપી શિક્ષા કરવામાં આવે તોજ તેને ભવિષ્યે સુધરવાનો ચાન્સ રહે. જ્યારે એક માણસ પોતાની આખી જીંદગી દુરાચારમાં પુર્ણ કરે, અને તેને કુતરાં, ખિલાડાં, વનસ્પતિ કે એ વગર કોઈ બીજા દેહમાં કરેલા પાપો બદલ જન્મ આપવામાં આવે, તો એમાં પાપીને શું શિક્ષા

થઈ એ સમજાતું નથી. કારણ કે જનાવરો, ઝાડપાન વિગેરેને કહી પણ ખબર હોતી નથી કે અમો પહેલાં મનુષ્ય જન્મમાં હતાં, અને તેમાં કરેલાં આ.....પાપો બદલ આજે અમને આ જન્મમાં આ.....શિક્ષા કરવામાં આવેછે. કોઈ સાહેબ જો એમ કહે કે થાયછે. તો જરા મહેરબાની કરી કોઈ એવી સચોટ દલીલથી સિદ્ધ કરી આપે, કે જેને માનવા માટે સમજ શકિત નાં ન પાડે.

તેઓ ઝાડપાન માટે પણ જીવ માનેછે. પણ તે આત્મા જાગૃત નથી, પણ ઉંઘાયલોછે. જેને ચીરો, વહેરો, કાપો કે ચડાચ તે કરો તો પણ તેને ખબર પડતી નથી. ત્યારે એવી સ્થિતિમાં તો શિક્ષાનો સ્પર્શ પણ ન થઈ શકે, ત્યારે એ શિક્ષા શું થઈ? અને ભવિષ્યે તેને સુધરવાનો ચાન્સ શું? હવે જો એમ કહેવામાં આવે, કે તેને કોઈ નિચ મનુષ્યનાં જ જન્મમાં શિક્ષા કરવામાં આવે છે, તો હું પુછીશ, કે આજે દુન્યાની સપાટી ઉપર કયો એવો મનુષ્ય હસ્તિ ધરાવે છે, કે જે એમ જાણતો હોય, કે “આગળે ભવે હું આ.....હતો, અને તે ભવમાં મેં જે આ.....પાપો કર્યો હતાં તે બદલ મને આજે આ ભવમાં આ જન્મ આપી શિક્ષા કરવામાં આવેછે.” એ શિક્ષાની ખબર પાપીને પડતી નથી, તેથી તો તેઓ પણ નકાર કરતા નથી. “પ્રબોધ સુધારક” નામનાં ગ્રંથમાં શ્રી મંચ્છંકરાચાર્ય ગુરૂએ પણ એ વિશે નિચે પ્રમાણે નકાર કર્યોછે.

નરદેહાઢ તિક્રમણાત્ પ્રાપ્તૌ પશ્ચાઢઢદિ દેહાનામ ॥ સ્વતનોરણ્યજ્ઞાન
પરમાર્થ ઇયાઢત્રકા વાર્તા ॥ ૨ ॥ અર્થઃઃઆત્મ બોધ વિના આયુષ્ય

ક્ષય થયેથી મનુષ્ય દેહનો નાશ થયા પછી, જેઓ પુર્વના પાપો કર્યાથી પશ્ચાદ્દિ દેહોને ધારણ કરે છે. તેઓને તે પશુઆદિ અવતારમાં પોતાનાં શરીરનું પણ લાભ હોતું નથી, ત્યારે તેઓને પરમ સુખરૂપ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય એવી વાતો તો કેમજ કહેવાય ? એટલે પશુ પક્ષિ વિગેરેનાં દેહમાં પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થતુંજ નથી.

જ્યારે એક માણસને એવી ખાત્રી થઈ જાય, કે હું ગમે એવાં પાપો કરીશ, તે બદલ મને જે શિક્ષા કરવામાં આવશે, તેની તો મને ખબરચે પડવાની નથી, ત્યારે તો તે માણસ જેટલો પણ નિડર થાય એટલો થોડો છે. અને દુન્યામાં જે સર્વ મનુષ્યોની એવી માન્યતા થઈ જાય, તો આ સાપાટી ઉપર પુન્યનું નામે બાકી ન રહે. અને દુન્યાની શાંતિમાં ભારે બલ્લ થાય, અને થોડાજ સમયમાં કુતરાં, બિલાડાં, ઝાડપાન વગર બીજું કશું જોવામાં ન આવે.

એક સાધારણ સમજ ધરાવતો રાજ્યકર્તા જ્યારે પાપની શિક્ષા એવી નક્કી કરતો નથી, કે જે શિક્ષાની ખબર પણ ગુનેહગારને ન થાય, ત્યારે એવી શિક્ષા સૃષ્ટિકર્તા મહાન પરમેશ્વર કે જે સમજ શક્તિનો પણ દાતા છે, તે કેવી રીતે પોતાના ન્યાયી રાજ્યમાં પસંદ કરે ? એ સમજ શક્તિમાં આની શકતું નથી. કારણ કે ભુધ્ધિ વિરૂધ્ધ છે. માટે પુનર્જન્મનું કારણ કેઈ ઉપર મુજબ બતાવે તો તે કેવી રીતે માની શકાય ?

એઓમાંનાં કેટલાક એક બીજું કારણ એ બતાવે છે, કે “દુન્યામાં મનુષ્યો બે તરેહનાં થાય છે. એક કુકર્મિ, અને બીજો સુકર્મિ. કુકર્મિને તો પાપોની શિક્ષા બદલ પુનર્જન્મ આપવામાં આવે છે. અને સુકર્મિનાં આત્માનો જ્યારે દેહ સાથેનો સંબંધ પુર્ણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેના આત્માને પરલોક નિવાસ (The world of spirit)માં લઈ જવામાં આવે છે. જ્યાં તેને અમુક સુદૃઢ સુધી (જેનો ગાળો લાખો, કરોડો વરસોનો બતાવવામાં આવે છે.) રાખવામાં આવે છે, તે પછી તેનો સંબંધ પાછો કેઈ બીજા દેહ સાથે કરવામાં આવે છે, અને જો એ જન્મમાં તે પાપો કરે તો વળી તેને શિક્ષા બદલનો જન્મ આપવામાં આવે છે. અને જો રૂઝાં કૃત્યો કરે છે, તો તેને પાછો પરલોક નિવાસમાં લઈ જવામાં આવે છે, અને વળી પાછો અમુક સમય વિશે લાવવામાં આવે છે, એવી રીતે થયાજ કરશે, અને કયાં સુધી થશે તેની કેઈ હદ નથી. કારણ કે જો એવી રીતે કરવામાં ન આવે તો દુન્યાનો મનુષ્ય સાથેનો સંબંધ અમુક સમયે પુર્ણ થઈ જાય, અને પ્રકૃતિ અમર છે જેથી એમ થવું જરૂરી છે.”

ઉપલાં કારણોમાં પાપોની શિક્ષા બદલ પુનર્જન્મ આપવો એનો ખુલાસો તો ઘણાજ વિગતવાર થઈ ગયો. એથી તે બાબત માટે હવે ખુલાસો કરવાની અગત્ય નથી. બીજી બાબતોમાં આપણે સર્વથી પહેલાં “પ્રકૃતિ અમર છે.”

એને લઈએ. એ વિષયને વધુ લાંબાવવાની કાંઈ જરૂર નથી. હાલ બધી વાતોને ઉંચે ધરી એકવાર માની લઈએ કે પ્રકૃતિ અમર છે, તો તેથી શું થયું ? ભલે તે અમર રહે, અને આ પૃથ્વીનો ગોળો ૨૪ કલાકે એક ગુલાંટ સુર્યની આગળ માર્યા કરે. પણ હું તો એમ પુછું છું, કે સુકર્મિનાં આત્માને પરલોક નિવાસ કે જ્યાં કોઈ પણ રીતનાં સુખ દુઃખનું સાધન નથી, જે એક શરીર (Body) વગરની ખાલી જગ્યા છે ત્યાંથી અમુક સમય વિતે પાછો લાવી પુનર્જન્મ આપવાનું કાંઈ કારણ ? વારે ઘડિએ દુન્યાનાં દુઃખોમાં ફસાવી રીખાવવાની કાંઈ જરૂર ? અગર પૃથ્વી સાથેનો મનુષ્ય સળાંધ પુર્ણ કરવામાં આવે, અને તે સળાંધને સ્વર્ગ, અથવા કોઈ બીજી જગ્યા સાથે જોડવામાં આવે તો તેથી પ્રકૃતિનો નાશ કેવી રીતે સિદ્ધ થયો ? શું પૃથ્વી સાથેનો મનુષ્ય સળાંધ પુર્ણ થવો અશક્ય છે ? હું તો કહું છું કે એને અશક્ય સિદ્ધ કરવું અશક્ય છે. કારણ કે ઉપલા કારણો કહેનારાઓમાંનો મોટો ભાગ તો ઇશ્વરને સર્વ શક્તિવાન માને છે, અને તેઓજ કહે છે કે પુનર્જન્મ પણ ઇશ્વરજ આપ છે. ત્યારે હવે તેઓ એને અશક્ય કેવી રીતે કહી શકે ? હવે રહી એ વાત કે દુન્યા સાથેનો મનુષ્ય સળાંધ પુર્ણ થવો જોઈએ. અને સર્વથી વધુ શ્રેષ્ઠ એજ છે કે કેમ એ જોવું જોઈએ.

દુન્યામાં હરેક માણસની ઇચ્છા એ હોય છે, કે મારો બધો વખત શાંતિ, મોજ, અને આનંદમાં પુરો થાય, અને મને કોઈ વખતે એક ક્ષણ માટે પણ દુઃખ કે ઇન્ન પહોંચે નહીં. જો કે એવી રીતે કોઈનો પણ વખત પુરો થતો નથી. કારણ કે આ દુન્યા કૃત્યસ્થાન(جمل الجاه) છે, અને એમાં કાંઈ ને કાંઈ એક તણખાં સમાન દુઃખ પણ ગમે એવા શાંતિથી રહેવાવાળાને પહોંચી જાય છે. એમ છતાં પણ મનુષ્ય ઇચ્છા તો એમ ચડાય છે કે સુખ સાથ, અને દુઃખ દુર રહે. એનું શું કારણ? તો એનો જવાબ તમોજ આપશો કે આત્મા આનંદરૂપ છે. એટલે તે કોઈ પણ દુઃખને ન ચડાય એ સ્વભાવિક છે. ત્યારે આપણને માનવુંજ પડશે કે આત્મ પોતાની ખુશીથી વારંવાર કોઈપણ દેહ સાથ પોતાનો સંબંધ જોડતો નથી.

હવે એક ખીજ બાબત જાણવાની છે, તે એ છે કે જેઓ દુન્યામાં કોઈ પણ ધર્મને માનવાવાળા છે. તેઓને જો આપણે પુછીએ કે તમારો ધર્મ અખત્યાર કરવાથી શું લાભ? તો તે પોતાની જાણ પ્રમાણે જે જે લાભો બતાવશે. તેનો જો આપણે સરવાળો કરીશું, તો જવાબમાં માત્ર એક “મોક્ષ” موت جنة આવશે. અને જો જવાબમાં મોક્ષ ન આવે, તો ભાગ્યેજ કોઈ અજ્ઞાન માણસ તે લાભોને ધર્મનાં લાભો કહે. કારણ કે ધર્મ અખત્યાર કરવાનાં લાભોનાં

સરવાળાનો જવાબ તો મુક્તિજ હોયો. જોઈએ દાખલા લેએ
કોઈ માણસ પોતાનાં મિત્રને કહે, કે મને એક માણસની
ઈચ્છા છે. હવે જો તેનો મિત્ર એક આત્મા વગરનો મનુષ્ય
હેતુ લાવી આપે, તો શું તેની ઈચ્છા પુરી થશે? નહીં!
કારણ કે માણસની જરૂરત મુડદાંથી પુરી થઈ શકતી નથી.
તેવીજ રીતે સંપૂર્ણ મુક્તિ તો ધર્મના લાભોદ્દય શરીરનો
આત્મા છે. કોઈ માણસ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે આ પૃથ્વીનાં
અકકર માટે પોતાનાં અમુક વિચારો બહાર કરી, થોડા ઘણાં
માણસોને પોતાનાં મત સાથે એક મત કરી, કોઈ એક પંથ
ઉભો કરે, જેમાં ઈશ્વર, મુક્તિ વિગેરેથી નકાર હોય, તો શું
તે ધર્મ કહેવાશે? કહી નહીં! કારણ કે ધર્મ તો ઈશ્વર
આત્માઓનું નામ છે. હવે જે ધર્મમાં ઈશ્વરનુંજ નામ ન
હોય તે ધર્મ કેવી રીતે થઈ શકે? ધર્મ હોય, અને ઈશ્વર
ન હોય, એ તો અશક્ય છે. જેવી રીતે કોઈ માણસ કહે
કે સુર્ય છે, પણ દિવસ નથી. તો એ અશક્ય વાક્યને જેમ
કોઈ માનશે નહીં, તેવીજ રીતે કોઈ કહે કે “ઈશ્વર નથી
એજ અમારો ધર્મ છે.” એ વાક્ય પણ માનવામાં આવશે
નહીં. એવીજ રીતે કોઈ માણસ એમ કહે કે અમારા
ધર્મમાં લાભો તો ઘણાં છે, પણ મોક્ષ નથી. તો એ જીવ
વગરનું મુડદું છે, એથી જરૂરતો પુરી પડી શકતી નથી
કારણ કે આત્મા આનંદોદ્દય છે.

એ બાબતમાં હવે જે જાણવાનું છે, તે એ છે, કે મનુષ્ય જીવને અમુક સમય વિતે પરલોક નિવાસમાંથી આ જન્મળી સૃષ્ટિનાં દુઃખોમાં રિખાવવા શા માટે લાવવામાં આવે છે ? શું તેઓને ત્યાં મોક્ષ નથી ? જો એનો જવાબ તેઓ એમ આપે, કે અમો મોક્ષનાં અર્થ અમુક વખતનાં બાધ સાથે કરીએ છીએ. તો હું કહીશ કે તમો મોક્ષનાં જે અર્થ કરો છો તે ખોટા છે. શું એક કેદીને એક માસની સજા થઈ હોય, અને તે સમય પુરો થયે તેને જેલર છોડતી વખતે જે કહે છે, કે “ તારી સજા પુરી થઈ છે, તેથી તને મુક્ત કરવામાં આવે છે.” હવે એ મુક્ત કરેલા માણસને અમુક સમય વિતે પાછો તેજ ગુનાહ માટે પકડવામાં આવે, તે વખતે તે માણસ જેલરનાં ઉપલા વાક્યની યાદ આપે, ત્યારે જેલર જો એમ ખુલાસો કરે, કે એ મુક્ત કરવાનાં અર્થ સદા માટે મુક્ત કરવાનાં નથી, પણ અમુક મુદત માટેજ થાય છે. તો શું જેલરનાં એ ખુલાસાને કોઈ માનશે ? સદા સદાને માટે એવીજ રીતે જન્મો મળ્યા કરે ત્યારે સ્વર્ગ, અને નર્કની વાતો તો કહાણી કીસ્સાઓ જેવી થઈ ગઈ, પાપની શિક્ષા કૃતરાં, ગિનાડાં વિગેરેનાં જન્મમાં આપતી એ નર્ક. અને પુન્યનો બક્ષો પરલોક નિવાસ, કે જે એક દેહ Body વગરની બાકી જગ્યા છે, ત્યાં આસતેમ કર્યા કરવાનું એ સ્વર્ગ, ત્યારે કોઈ માણસ પુન્ય કયા

બદલાની આશાએ કરે ? અને પાપથી કઈ શિક્ષા માટે હરે ? જ્યારે શિક્ષા એવી રીતની કે પાપીને તેનાં દુઃખનો સ્પર્શ ન થાય. અને પુન્યનો બદલો આનંદ વગરનો. જ્યારે ઉપર પ્રમાણે સ્થિતી હોય તો દુન્યામાં પુન્યનું નામે ન રહે. કારણ કે પુન્ય મોંઘાં, અને પાપ સસ્તાં, એતો જગ જાહેર વાત છે. એ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું, કે ઉપલી બન્ને બાબતો દુન્યાની શાંતિમાં ભારે ખલલરૂપ છે. અને મહાન સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વર પોતાના ન્યાયી રાજ્યમાં એવી બુદ્ધિ વિરૂધ્ધ વાતોને પસંદ કરે, એમ માનવું બુદ્ધિ વિરૂધ્ધ છે.

આ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું, કે જેઓ એમ માને છે, કે “જીવને જે પુનર્જન્મ આપવામાં ન આવે, તો દુન્યાનું ચક્રકર કેવી રીતે ચાલે.” એ વાક્ય ઉપલી દલીલો આગળ તદ્દન વજીર વગરનું છે. કારણ કે એમ માનવાથી પ્રકૃતિનો નાશ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, અને સદા સદાને માટેનો મોક્ષ છેવટનાં દરબાને આનંદ છે, જે દરેક જીવ ચહાય છે. મહાન સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વર જે મહા ન્યાયી છે, તે વારે ઘડીયે આત્માને પ્રકૃતિ તરફ મોકલી દુઃખો આપ્યા કરે, એ વાત તેનાં ન્યાય, કૃપા, અને હયાની શોભામાં વધારો કરે એવી નથી, અગર સદાને માટે મોક્ષ ન મળ્યો તો કૃપા શું થઈ ? જે આત્માઓએ જે જન્મો લીધા એ તેને તેનું કર્મ ફળ મળ્યું. એ બધી બાબતો તરફ જ્યારે તિવ્ર અવલોકન કરીએ છીએ, તો સાફ જણાઈ

આવે છે, કે ઉપલાં કારણો માટે પણ પુનર્જન્મને માનવો ખુશ્ચિ વિરૂધ્ધ છે.

હવે જોએ એમ કહે છે, કે “આત્મજ્ઞાન વિના મનુષ્ય દેહ ક્ષય થયા પછી જીવ ચોરાશી લક્ષ યોનીમાં અનેક પ્રકારના જન્મ મરણથી દુઃખ ભોગવે છે.”

ઉપલા વાક્યનો વિગતવાર ખુલાસો એ છે કે આત્માને જ્યાં સુધી મનુષ્ય દેહમાં પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી. ત્યાં સુધી તેને અનેક પ્રકારના જન્મો મળે છે. એનો વધુ ખુલાસો એ છે કે અનાદિ કાળમાં એ આત્મા શું હતો એ વાત દેહ સાથ સંબંધ જોડાવાથી જે છુપાઈ ગઈ છે, તેને જ્યાં સુધી વિદ્યા, અભ્યાસ, ભક્તિ, જપ, તપ વિગેરેનાં પ્રભાવે પ્રકાશમાં ન લાવે ત્યાં સુધી જન્મ મરણથી દુઃખો ઉઠાવે છે. એટલે આ સ્થુલ દેહનાં સંબંધથી જે તે પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપને દેખી શકતો નથી, અને આત્માને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ જાણવું જરૂરી છે, એમ છતાં તે જાણવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી, એ પાપ બદલ તેને અનેક પ્રકારના જન્મો, મરણોથી દુઃખ પહોંચે છે. તો એ પણ પાપની શિક્ષા બદલનો જન્મ થયો. જેનો ખુલાસો આગળ થઈ ચુક્યો છે. હવે જો એમ કહો કે “મનુષ્ય દેહમાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરવાથી આત્મા જાતે અનેક પ્રકારના જન્મો, મરણોથી દુઃખ ઉઠાવે છે.” તો એ વાત તદ્દન ન મનાય એવી છે, કારણ કે

તમોજ માનો છો કે “બ્રહ્મનાં સત, ચિત, અને આનંદાદિ લક્ષણો આત્મ સ્વરૂપમાં મળે છે” ત્યારે તેનો દેહ સાથેનો સંબંધ જે તેને માટે એક કાળો પડદો છે, તે નષ્ટ થવાથી તો તેને તેનું મૂળ સ્વરૂપ જણાઈ આવશે, ત્યારે તે પાછો જાતે પોતાની ખુશીથી શા માટે એવા અપવિત્ર દેહ સાથે પોતાનો સંબંધ જોડે?

એક ખીજ દલીલ એ છે, કે આ જગત્ કૃત્યસ્થાન બ્રહ્મા, ઈ છે, એ તો તમો પણ માનો છો. હવે જો એને પાપ મોચક સ્થાન અર્જુન, ઈ પણ કહો તો એ કેવી રીતે થઈ શકે? પાપની યોગ્ય બદલનાં જન્મમાં શિક્ષાઓનાં દુઃખો ઉઠાવે, કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે? જ્યારે દુઃખો ઉઠાવવાથી નવરાસ નથી, ત્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વળત ક્યાંથી લાવે? એમતો દુન્યામાં પણ કેટલાક બદલાઓ મળે છે. કામલા લેખે વિષ ખાનાર દુઃખો ઉઠાવે છે. ખેતી કરનાર તેનો લાભ ઉઠાવે છે. પણ એથી કાંઈ પુનર્જન્મ સિદ્ધ થતો નથી. તમો પણ ઈશ્વરને કૃપાળુ, દયાળુ, કહો છો. પછી જ્યારે એક માણસ પર જે દુઃખ સુખ પડે છે, તે તેનાં પુર્વજન્મનું કર્મફળ હોય, તો ઈશ્વરનો મનુષ્ય ઉપર ઉપકાર ઈ થયો? પ્રથમ તો તમો માનો છો કે આત્માને ઈશ્વરે તૃપ્ત કરેલો નથી. આત્મા તો અનાદિ, અને અમર છે, ને મનુષ્ય પાસે જે કાંઈ સુખ દુઃખનાં સાધનો છે. તે

તેનું કર્મફળ છે, ત્યારે એ માની લીધેલો ઇશ્વર કયા દુઃખની દવા છે, એ સમજાતું નથી.

હવે જે હાલનાં સુધરેલા જગતનાં કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે, કે “ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ છે. ” અને વળી કેટલાક તાજા ફિલોસોફીની બુદ્ધિ તો એટલે સુધી ઉન્નતિ કરી ગઈ છે, કે તેઓ તો હવે કહે છે, કે “ મનુષ્યો પુર્વે વાંદરા હતા. ”

સ્તુતિને પાત્ર તો તેજ જાત છે, કે જે દરેક ખામીઓથી પવિત્ર છે, અને જેને જેવી ચહાય છે, તેવી બુદ્ધિ આપે છે.

એમ માત્ર મોઢે કહી દે કે “ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ છે. ” એ કાંઈ આલે નહીં. એ માટે તો કોઈ પણ એક કાયદો પકડી સિદ્ધ કરવું પડે છે. તમો સુધરેલાઓ તો આત્માને એટલે સુધી માનો છો, કે અમો તેને નજરે જોઈએ છીએ. વાતો કરીએ છીએ, સ્પર્શ કરીએ છીએ, જો એ પ્રમાણે હોય, તો આત્મા માટે સ્થૂણ હેઠ મારવો પડશે. અને જો સ્થૂણ હોય તો સંયુક્ત હોવો જોઈએ, કારણ કે માત્ર અગ્નિ, જળ, વાયુ, પૃથ્વી કે આકાશ તો જ્ઞાનરૂપ, કે ચૈતન્ય નથી. અને આત્માને જ્ઞાનરૂપ. અને ચૈતન્ય તો તમો પણ માનો છો. અને એનું સંયુક્ત હોવું તો અસંભવિત છે. જેનું વિગતવાર વર્ણન આગળ થઈ ગયું છે. હવે આત્મા માટે સ્થૂણ હેઠ કેવી રીતે માની શકાય ? જ્યાં સૂક્ષ્મ હેઠનાં

વાંધા હોય ! કોઈએ નોવંસોમાં એ વાતો સિધ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને કોઈએ પ્રત્યક્ષ બતાવવા પ્રયોગશાળા ખોલી છે. પણ એમાં શું શું ઘોટાલાઓ થાય છે, તેને અમેરીકન વર્તમાન પત્રો ઠીક સમજાવે છે. માટે એવા થોડા ઘણાં સુધરેલા જગતનાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કાંઈ મોઢે ઉચ્ચારી દે તો તે માની ન શકાય. કારણ કે “ મનુષ્ય જાત ભૂલને પાત્ર છે.” જેનું દૃષ્ટાંત હું પહેલાંજ આપી ગયો છું. તે તરફ વહાલા વાંચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચું છું.

હવે વાંદરા વાળી વાત કે જે ખરેખર હિરત પમાડે એવી છે. હું એ વાંદરાવાળા સાહેબોને નમ્ર વિનંતી કરીશ, કે બધાં જીવવાળાઓમાં મનુષ્ય, અને ખીજાં પ્રાણીઓમાં જે તમને પેટાજાતિ Species પુછીશું તો તમોજ કહેશો, કે મનુષ્ય જ્ઞાની, અને ખીજાં પ્રાણીઓ માત્ર જીવવાળાં, અથવા એ વગર ખીજી અનેક પેટાજાતિઓ તમો બતાવશો. પણ એમાં મુજબતો જ્ઞાની, અને અજ્ઞાન. કારણ કે તમામ ઉત્પન્ન થએલાઓમાં જે મનુષ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેનું એજ કારણ છે, હવે જો તમો કહો કે વાંદરા પણ જ્ઞાની છે. તો હું કહીશ કે ગધેડા પણ જ્ઞાની છે. એવું સાધારણ ખાત્રા ખીવાનું જ્ઞાન તો દરેક પ્રાણીઓને છે, એ તે જ્ઞાન નથી કે જેથી પોતાના ઉત્પન્ન કરનારને, અને અસ્પર્શ શક્તિઓને જાણી શકે. એ જ્ઞાનતો

મનુષ્ય આત્મા માટે ઈશ્વરે ખાસ કર્યું છે. જેનું વિગતવાર વર્ણન આત્માનાં વિષયમાં આગળ થઈ ગયું છે.

હવે જો અમો તમને સવાલ કરીએ, કે એક વાંદરાને તમો બચપણથી ઉછેરી મનુષ્ય જેવો બનાવી આપો? તો તમો એનો જવાબ એમ આપશો કે ઉન્નતિ કરવી કાંઈ સહેલું કામ નથી, કે પાંચ પચ્ચિસ વરસમાં વાંદરા મનુષ્ય થઈ જાય! એ વાત હૃદય કમુક્ત ન કરે તો પણ માની કે ઉન્નતિ કરવી કઠણ છે. પણ પડતી તો કઠણ નથી. આલો? કોઈ મનુષ્યને થોડી મુદતમાં વાંદરા બનાવી આપો? અમો માનીએ છીએ કે કોઈ દ્વારા વિગેરેનાં ઉપયોગથી બધા શરીરમાં વાળ વિગેરેતો ઉગી આવશે. પણ ચાર વામનું પુછકું કેવી રીતે ઉગશે?

મોટા મોટા ફિલોસોફરો પોતાને મોઢે આવા શબ્દો ઉચ્ચારે એ આશ્ચર્યજનક નહીં તો શું? દુન્યામાં કોઈ બુધ્ધિવાન તો શું, પણ કોઈ મુર્ખનો મુર્ખ હોય, તો તે પણ પોતે વાંદરાની જાતનો છે, એમ કહેવું પસંદ ન કરે. તેમજ અહીંયાં, અને યુરોપમાં ગાળો ભાંડવા માટે એ શબ્દનો ઉપયોગ મનુષ્ય ઉપર થાય છે. ભલે! જેઓને પોતાના ગુજર પામેલા વડીલોને વાંદરા બનાવવું પસંદ હોય, તો તેઓ ઉપસા સુધરેલા જગતનાં બુધ્ધિવાનોની વાત માને. અમો તો અમારે માટે એ વાત પસંદ કરતા નથી.

જો કે ઉપલી વાંદરાવાળી વાત પુનર્જન્મને સાથે કાંઈપણ સંબંધ ધરાવતી નથી. એમ છતાં એક દ્રષ્ટાંતરૂપ લખી છે કે જ્યાંનાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું લેખું આટલે દરજે ઉન્નતિ કરી ગયું હોય, ત્યારે તેઓની પુનર્જન્મ વિગેરેની બાબતો માનવા માટે હૃદય કેવી રીતે હાં પાડી શકે ? હાં ! એવી અસાધારણ બાબતો માટે કોઈ વિશ્વધર્મ કાંઈ આજ્ઞા કરતો હોય, અને તે પર કોઈ શંકા ટકી ન શકે, તો તેને માનવા માટે દરેકનું હૃદય લલચાય એ સ્વાભવિક છે.

જો આપણે પુનર્જન્મનાં સિધ્ધાંતને સિધ્ધ માનીએ, તો તે ઉપર કેટલીક શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનાં જવાબે કહી પણ આપી શકાશે નહીં, કારણ કે એ સિધ્ધાંત આકાશી પુસ્તકોથી સિધ્ધ નથી. દાખલા લેએ—

શંકા (૧) અગર આ હાલનો દેહ, અથવા જન્મને પુર્વના જન્મનાં પાપ પુન્યનો બદલો, અને પુર્વનાં જન્મને તેથી આગળનાં જન્મનાં પાપ પુન્યનો બદલો, અને તે જન્મને તેથી આગળનાં...એવીજ રીતે અસંખ્ય જન્મો કે જેની કોઈ હદ નથી, એમ માનવામાં આવે, તો પાપ પુન્ય વગર જન્મ, અને જન્મ વગર પાપ પુન્યનું હોવાપણું અશક્ય થઈ જાય છે. જેથી બે બાબતો ને માનવીજ પડશે. તેમાં એક તો કર્મ, અને દેહ. જેવી રીતે દરેક વૃક્ષની પહેલાં બી, અને દરેક બીની પહેલાં વૃક્ષ, અથવા દરેક કુકડીની પહેલાં

ઇંકુ, અને દરેક ઇંડાની પહેલાં કુકડી. અને ખીજી બાબત એ કે એ બન્નેમાંથી કોઈ એક નું આરંભ હતું. એટલે સર્વથી પ્રથમ શરૂઆતમાં કર્મોનું હોવાપણું ન હોવાને કારણે પ્રથમ દેહ કોઈ પણ રીતનાં પાપ પુન્ય ન કર્યાં છતાં અપાયો હતો.

ઉપલી બે બાબતોને માનવીજ પડશે. તેમાં પહેલી બાબત એથી કરી રદ છે, કે એ જન્મ, અને કર્મ, વૃક્ષ અને ખી, કુકડી, અને ઇંડાની જેમ માનવા જશે તો *અનુસ્થાનો دور تسلسل દોષ લાગુ પડે છે. અને અનુસ્થા અશક્ય છે, એ તો તમે પણ માનો છો. સ્વામી દ્રશનાનંદજી મહારાજ વિગેરેએ કર્મ અને જન્મની સાંકળની એક પછી એક કડીયો ને અનાદિ માનવાવાળાઓ નાં શિરે અનુસ્થાનો દોષ ધર્યો છે. હવે કર્મ, અને જન્મ એ બેમાં કોઈ એકને પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું માનવામા આવે, તો હાલ પણ વગર કર્મે જન્મ મળે છે એમ માનવું જોઈએ.

શંકા (૨) કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે આ સંસારમાં કેટલાક ધનવાન, રંક, મનુષ્ય, પ્રાણી, સુખી, દુઃખી, વિગેરે જે જોવામાં આવે છે, એથી ઇશ્વર ન્યાયી સિદ્ધ થતો નથી. જેથી આ સૃષ્ટિમાં જે આ સુખી દુઃખી વિગેરે જોવામાં આવે છે એ તેઓનાં પુર્વના જન્મનું કર્મફળ છે.

*અનુસ્થાન=અર્થ=જેની શરૂઆત, અથવા છેવટ પકડી ન શકાય તે.

એ ઉપર પણ અનુસ્થાનો દોષ લાગુ પડે છે. કેમ કે જ્યાં સુધી ઇશ્વરને ન્યાયી ન માનશે ત્યાં સુધી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થતો નથી. અને જ્યાં સુધી પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાંત ને સિદ્ધ ન માનશે ત્યાં સુધી ઇશ્વર ન્યાયી સિદ્ધ થતો નથી. એટલે આ ખંતે ખામતો એક બીજાને આશ્રય છે. દાખલા લેએ અગર કોઈ માણસ એ શંકા કરે, કે પરમેશ્વરની હસ્તિ ખરેખર છે એ ઉપર કોઈ દલીલ છે? એનો જવાબ બીજો એમ આપે કે આ આકાશી પુસ્તક કહે છે, કે છે. ત્યારે પહેલો માણસ બીજી શંકા એ કરે કે એ પુસ્તક સાચું છે એની શું દલીલ છે? ત્યારે જવાબ આપનાર એમ જવાબ આપે કે એ ઇશ્વરી વાક્યો છે. જેવી રીતે એ બાબત આવા જવાબોથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી તેવીજ રીતે પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાંતનો બોજ ઇશ્વરી ન્યાય ઉપર, અને ઇશ્વરી ન્યાયનો બોજ પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાંત ઉપર ધરવામાં આવ્યા કરે, તો અનુસ્થાનો દોષ લાગુ પડે છે, જેને તમો પણ અશક્ય માનો છો.

શંકા (૩) ઇશ્વરી ન્યાયને સિદ્ધ કરવા માટે પુનર્જન્મને માનવો બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જો એમ માનવામાં આવે કે આ જન્મ પુર્વનાં જન્મોનું કર્મફળ છે. અને ભવિષ્યે જે જન્મો મળશે તે આ જન્મનું કર્મફળ મળશે. એથી સાફ સમજાઈ જાય છે, કે પુર્વનાં અને હાલનાં જન્મોનું કર્મફળ

પુર્વે, અથવા હાલ પુરેપુરું અપાર્થ શકતું નથી. કાંઈને કાંઈ બાકી રહી જાય છે, જેથી કરી હાલનો, અને ભવિષ્યનો જન્મો માનવા પડે છે. તેમજ આત્મા, અને પ્રકૃતિને અનાદિ, અને અનંત (અમર) માનવાથી ઇશ્વરનાં ન્યાયી દરબારનાં દફતરોમાં કેટલો મોટો સંગ્રહ એકઠો કરવો છે? એ કર્મ અને જન્મનાં સાંકળની કડીઓ તો કદી પણ પુરી થશે નહીં. કારણ કે તમો એને અનંત માનો છો. ત્યારે પુન્યનો પુરેપુરો બદલો તો આપી ન શકાશે. ત્યારે ઇશ્વરને આપુર્ણ ન્યાયી કેવી રીતે સિદ્ધ કરશો? બધા કર્મોનું કર્મફળ ન આપવું તો ખુલ્લો અન્યાય છે. જો અગર એમ કહો કે સુકિતમાં બધા બહા બુંડા કર્યોતો સમાવેશ થઈ જાય છે. તો એ કહેવું પણ તમારા માનેલા આકાશી પુસ્તકથી વિરુદ્ધ છે.

શબ્દ (૪) પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાંત પ્રમાણે મનુષ્ય દેહ માટે આ સૃષ્ટિ કર્મસ્થાન છે. એ વગર ખીજ બધા દેહો માટે મેગસ્થાન (= 'Magasthan') છે. મનુષ્ય વગર ખીજ બધા જીવવાળાઓમાં મનુષ્ય આત્માઓ પાત પાતાનાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા જન્મો ધારણ કરે છે. અને શિક્ષા (બદલો) મેળવી પાછા મનુષ્ય દેહમાં જન્મ લે છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે જેટલાં પ્રાણીઓ, પછી તે પશુ, પક્ષી, કીડી, મંકોડી, દેડકાં, લીલોતરી, ઘાંસ, ઝાડપાન વિગેરે એક ઋતુ એવી આવે છે કે તેમાં એકી વળતે ઉત્પન્ન થાય છે. એ જેટલાં ઉત્પન્ન થાય છે, એટલાં મનુષ્યો તેજ સમયે મરવા

જોઈએ. વર્ષા ઋતુમાં પુરાનાં ખંડેરોની દીવાલો પર લીલ એટલી મોટી સંખ્યામાં ઉગી નીકળે છે, કે જેની ગણતરી મનુષ્ય આગળ અશક્ય છે, તેમ નદી, અને દરીયાનાં કીનારાઓ પર દેડકાં, અને પતંગીયાઓ એટલા મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે દુન્યાનાં તમામ મનુષ્યોની ગણતરીથી પણ હજારોગણાં વધારે માની શકાય, હવે તેમાં ઘઉં, ચણા, જુવાર, બાજરી, ઘાંસ, માછલીઓ, ચાંચડ, માંકડ, વિગેરેનો જો તેમાં વધારો કરવામાં આવે તો મનુષ્ય પ્રમાણથી કેટલા અબજોગણો વધારો થઈ જાય, જેની ગણતરી મનુષ્યની શક્તિ આગળ અશક્ય છે. એક અમેરિકન ડોક્ટરે એક વખતે એક પબ્લીક વર્તમાનપત્ર દ્વારા જાહેર કર્યું હતું કે પાણીનાં એક ટીપામાં જો હજારથી વધુ નાના મોટા જંતુઓ છે. હવે એક સાધારણ પાણીનાં ઘડામાં કેટલાં ટીપાં પાણી રહે? અને એક સાધારણ તળાવ કેટલા ઘડા પાણીથી ભરાય? અને એક સાધારણ તાપી જેવી નદી કેટલા તળાવની થઈ શકે? અને એક મહાસાગર એવી કેટલી નદીઓથી ભરાઈ શકે, અને એવા કેટલા મહાસાગરો છે? એ બધા મળી કેટલા જીવો થયા? અને એ બધા જીવો પહેલાં કદી એકી વખતે મનુષ્ય દેહમાં હતા કે નહીં? અગર હતા. તો કો વખતે? અને નહતા. તો તેનું કારણ શું? કારણ કે તમારી માન્યતા પ્રમાણે તો હોવા જોઈએ.

શંકા (૫) અગર હાલનાં જન્મમાં દુઃખ, સુખ, ખીમારી વિગેરે પુર્વનાં જન્મનું કર્મફળ છે. તો વૈદ્યક, ડોકટરી, હીકમત વિગેરે સર્વ વ્યર્થ છે. કારણ કે જ્યારે પુર્વનાં જન્મનાં કર્મોનું ફળ ભોગવવુંજ છે તો તેને ભોગવવા વગર તો છુટકોજ નથી. ત્યારે ખીમારી વિગેરેમાં ઇલાજ કરવો, કરાવવો વ્યર્થ છે. કારણ કે એ ખીમારી કર્મફળ છે. અને તે જ્યાં સુધી તેનો શિક્ષાનો સમય પુરો ન થશે ત્યાં સુધી તો લાખ પ્રયત્ન કરો સાબ્દ ન થશે, અને સમય પુરો થયે દવા વગર પણ સાબ્દ થઈ શકો છો. ત્યારે દવા વિગેરેમાં નકામું ધન ગુમાવવું બુદ્ધિવાનોનું કામ નથી. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે દવાથી ખરેખર ફાયદો થાય છે, અને ખીમારને ઇલાજ કરવોજ જોઈએ એમ બુદ્ધિ કબુલ કરે છે, એ ઉપરથી પણ જણાય આવે છે કે એ પુર્વના કર્મોનું કર્મફળ નથી.

શંકા (૬) અગર પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ હોતો, તો કોઈ પણ ખીમારીનો ઇલાજ દુન્યામાં ન હોતો. કારણ કે ખીમારીનું કારણ સમજી તે પ્રમાણે દવા આપવામાં આવે છે. એટલે ડોકટરો, હકીમો, વૈદ્યો, ખીમારી ઉત્પન્ન થવાનું કારણ અને આપવા જોગ દવાનાં ગુણધી જ્ઞાન ધરાવે છે. અને તેથીજ ખીમારો સારા થાય છે. જો ખીમારી પુર્વનાં જન્મનું કર્મફળ હોતો, તો શું ખીમારી છે, તે ખીમાર, અને ઇલાજ કરનાર ખન્ને ન સમજી શકતો, ત્યારે ઇલાજ શું કરતો ?

શંકા (૭) દરેક ચીજમાં જુદા જુદા ગુણો છે. દાખલા લેખે મુજાનાં પાંદડાં કંડા. અને સુકં ગરમ છે. એથી કરી દરેક વસ્તુ ખાવાથી તે પોતાનો ગુણ જતાવી મનુષ્યની તંદુરસ્તી પર અસર કરે છે. અગર તંદુરસ્તીનો આધાર પુનર્જન્મનાં કર્મક્રિયા પર હોય, તો પછી કોઈ માણસ જન્મે એવી ચીજોનું સેવન કરશે, તો તેની કાંઈ પણ અસર તેની આરોગ્યતા પર કરશે નહીં. અને પછી કોઈ પણ ચીજમાં જુદા જુદા ગુણો છે, એમ માનવામાં આવશે નહીં, પણ તેમ નથી તેથી માનવુંજ પડશે કે એ કાંઈ આગળા લવનું કર્મક્રિયા નથી.

આજે કોઈ માણસને તાવ આવ્યો, અથવા કમરમાં દર્દ થયું, અથવા કોલેરા થયો, અથવા ઝાડ પરથી પડી પગ ભાંગી ગયો. તો શું એ આગલા લવનું કર્મક્રિયા છે? હું કહું છું કે પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાંત પ્રમાણે અગર માની લેવામાં આવે કે એ પુર્વજન્મનું કર્મક્રિયા છે, અને અહીંયાં કોઈ પણ વસ્તુમાં કાંઈ ગુણ નથી. તો ડોકટરી, વૈદક, અને હીક-મત એ દરેકનાં પુસ્તકો પુનર્જન્મનાં સિદ્ધાંતનાં પાયા ઉપર રચાયાં હોતે, કે જેમાં દરેક દવાઓનાં ગુણો જનાવવામાં આવ્યા છે, કે આ યુટ્રીમાં આ ગુણ છે, અને આ યુટ્રીમાં આ ગુણ છે. અગર દવાઓમાં ગુણ ન માનવામાં આવે તો ખાસ ખાસ ખીમારીઓ માટે ખાસ ખાસ દવા શા માટે નક્કી કરવામાં આવી છે? વળી જેઓ દવાઓનાં ઉપયોગ સાથે પરહેજ પણ રાખે છે. એ પણ શા માટે જોઈએ? હું એ સાહેબોને પુછું છું કે પુર્વજન્મનાં કર્મક્રિયા કરી કોઈ ખીમાર થયો

હોય તો એ બીમારીનો દવા શું ? અને તેની પરહેજ શું ? અને પરહેજ ન કરવાથી દુઃખમાં વધારો થાય એનાં શું અર્થ ? શું આ લવમાં પણ એ આગલા લવનાં દર્દની પરહેજ છે ?

શંકા (૮) અગર હાલનાં જન્મનાં દરેક દુઃખ મુખ પુર્વજન્મનું કર્મફળ હોય તો કોઈ પણ ધર્માત્મા, અને અધર્મિ થઈ શકતો નથી. કારણ કે કસાઈ, કે બાલીમ વિગેરે જે કાંઈ છે, તે તેનાં પુર્વના જન્મનું કર્મફળ છે. અને જેને જે કાંઈ દુઃખ કે ઇજા પહોંચે તે તેનાં પુર્વજન્મનું કર્મફળ છે. તેમાં ઇજા પહોંચવાનારનો તેમ કોઈનો કાંઈ પણ દોષ નથી, જેનો દેવાવાળો ઈશ્વર માનવામાં આવે છે. મનુષ્યને માનવામાં ન આવશે. કારણ કે કર્મોનું ફળ આપવું એ ઈશ્વરનું કામ છે. આત્માનું કામ નથી, આત્માનું કામ તો માત્ર કર્મો કરવાનું છે, કર્મોનાં ફળ આપવાનું કામ ઈશ્વરનાં અખત્યારમાં માનવામાં આવે છે. ત્યારે હવે મનુષ્ય અધર્મિ કે ધર્માત્મા કેવી રીતે થઈ શકે ? જો કોઈ માણસને કોઈ બગર વાંકે એ ખાણમાં મારી દે અને માર ખાનાર કહે કે તું અધર્મિ બાલીમ છે, અને પેલો જવાબમાં કહે કે ભાઈ હું બાલીમ નથી, એતો તારા પુર્વના જન્મનું કર્મફળ છે. તેમજ કોઈ ઉદાર ગુરુત્થ કોઈ ગરીબ ઉપર કાંઈ ઉપકાર કરે, અને પેલો ગરીબ તેનો આભાર માને તો પેલો ઉદાર તેને કહે, કે ભાઈ એમાં મેં કાંઈ ઉપકાર કીધો નથી. એતો તારા પુર્વનાં જન્મનું કર્મફળ છે. જો ઉપર પ્રમાણેજ આવે તો કોઈ પણ ધર્મિ કે અધર્મિ ન રહે, અને પાપ કયાં, અને પુન્ય કયાં એ પણ કહી ન શકાય !

શંકા (૬) અગર નિર્ધનની નિર્ધનતા, ખીમારની ખીમારી, આંધળાઓનો અંધાપો વિગેરે પુર્વના જન્મનાં કર્મફળ પરમેશ્વર તરફથી હોયતો તેઓને કોઈ પણ રીતની મદદ કરવી ન જોઈએ, કારણકે જ્યારે ઈશ્વર તેને ન્યાય પુર્વક શિક્ષા આપેછે, તે ઈશ્વરી ન્યાયના વિરૂધ્ધ આપણું ન થવું જોઈએ. ઈશ્વર નાં ન્યાયની વિરૂધ્ધ જવું મહા પાપ છે. એમ છતાં આપણે મદદ કરીયેં છીએ, તે પરથી જણાય છે, કે પુનર્જન્મ સિદ્ધ નથી.

શંકા (૧૦) અગર આ ભવ આગળા ભવનું કર્મફળ છે, અને જે દુઃખ સુખ પહોંચે છે, એ તે ભવમાં કરેલાં પાપોનાં પરિણામો છે. તો પછી હીંમત, પ્રયત્ન વિગેરે દરેક ઉપયોગમાં લેવા ન જોઈએ કારણ કે આપણને તો આપણા આગળા ભવનાં કર્મફળ ભોગવવા લાવવામાં આવ્યા છે હવે એમાં જે થવાનું છે તેતો થશેજ. ત્યારે દરેક આક્રમમાં હીંમત અને પ્રયત્ન કરવાથી શો લાભ ? પણ મનુષ્ય તેમ કરતો નથી જેથી જણાય છે કે પુનર્જન્મ સિદ્ધ નથી.

હું એમ કહેતો નથી, કે પુનર્જન્મ અશક્ય છે, કારણ કે સર્વશક્તિવાન ઈશ્વર જેમ ચહાય તેમ કરી શકે છે. પણ પુનર્જન્મ માટે જે જે કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે બધાં બુધ્ધિ વિરૂધ્ધ છે. અને પરમ કૃપાળુ મહાન ઈશ્વરનાં કેટલાંક લક્ષણોમાં અપુર્ણતાનો દોષ લાગુ પાડે એવાં હોવાથી તે કારણોને બુધ્ધિ વિરૂધ્ધ, અને અશક્ય કહ્યાં છે.

ભુતકાળનાં નામાંકીત તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં સર્વથી છેલ્લા મહાન તત્ત્વજ્ઞાની “બુઅલી સીના” પુનર્જન્મને અશક્ય માને છે,

પણ અમો તેની એ માન્યતાને પાયા વગરની માનીએ છીએ. પુનર્જન્મને અશક્ય સિદ્ધ કરવા તેણે જે દલીલો સાથ વિવેચન નિરૂપણ કર્યું છે, તે એ છે કે “એક આત્મા જે બ્રીજવાર કોઈ દેહ સાથે પોતાનો સંબંધ જોડશે, તો તે આત્મા એવા દેહ સાથે પોતાનો સંબંધ જોડી શકશે કે જે દેહ તેનાં સંબંધને કબુલવાની લાયકાત ધરાવતો હોય, અને જે દેહ એવી લાયકાત ધરાવતો હોય છે, તેને માટે તો લાયકાત ઉત્પન્ન થતાંજ ઈશ્વર તરફથી આત્મબક્ષિશ થઈ જાય છે. કારણ કે તે દેહ જાતે આત્મસંબંધ ને કબુલ કરવાને યોગ્ય છે. અને તેનું યોગ્ય થવું આત્મબક્ષિશ આદે છે. હવે જે દેહ સાથે દેહવિયોગી આત્મા, *روح* પશુ સંબંધ ધરાવે, તો એક દેહ માટે જે આત્માઓ સિદ્ધ થશે. અને એ અશક્ય છે.”

ઉપલી દલીલથી તે મહાપ્રત્ય *روحاني* નો પણ નકાર કરે છે. એનો જવાબ એ છે, કે દેહોની લાયકાત જુદી જુદી તરેહની હોવી અશક્ય નથી. એક દેહમાં એવી લાયકાત હોય, કે જે વિયોગી આત્માને યોગ્ય હોય, અને તે એટલે સુધી કે વિયોગી આત્માનાંજ સંબંધને માટે ખાસ થવાનો ગુણ ધરાવતો હોય. અને પોતાને માટે અવિયોગી આત્મબક્ષિશનો ગરજવાન ન હોય. તો એ અશક્ય નથી. હવે જ્યારે એક દેહ માટે વિયોગી આત્માનો સંબંધ વધુ અનુકૂળ હોય. તો તે દેહ માટે અવિયોગી આત્મબક્ષિશ પણ કરવામાં ન આવશે. હવે રહી એ વાત કે વિયોગી આત્માઓનો સંબંધ વિયોગી દેહો, *روحاني اجسام* સાથે થવો. તો એ તો તદ્દન સંભવિત છે.

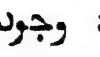
અને તે એ છે, કે ઈશ્વર ઇચ્છાથી દુન્યામાં અસંખ્ય મહાત્માઓએ મુડલાંઓ જીવતાં કર્યાં છે, એથી તો ભાગ્યેજ કોઈ અજ્ઞાન હોય.

અવતાર. (એટલે ઈશ્વરનો મનુષ્ય દેહમાં પ્રવેશ.)

અગર કોઈ એમ કહે કે પુનર્જન્મ જ્યારે અશક્ય નથી. તો અવતારનો સિદ્ધાંત કેવી રીતે અશક્ય થઈ શકે ? એનો હુંકમાં જવાબ એ છે કે અગર મનુષ્ય દેહ, અથવા બીજા કોઈ પણ દેહમાં ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે (એટલે પ્રવેશ કરે) તો પ્રવેશ તેજ ચીજ કરી શકે છે કે જેનો કોઈ પણ રીતનો દેહ પ્રત્યક્ષ હોય. તો ઈશ્વર માટે દેહ માનવો પડશે. હવે જો દેહ માનશો તો દેહ માટે દિશા, સ્થાન, આકાર, વિગેરે માનવાં પડશે. તો ઈશ્વર સર્વવ્યાપક, નિરાકાર વિગેરે ન રહેશે.

બીજું એ કે જે દેહમાં ઈશ્વર પોતાનો પ્રવેશ કરશે. તેમાં પોતાનાં કોઈ એક ખાસ ભાગનો પ્રવેશ કરે, એતો અશક્ય છે. કારણ કે જો એમ માનશો તો ઈશ્વરનાં ભાગો નક્કી કરવા પડશે. અને જે ચીજોના ભાગો થઈ શકે છે. તેને માટે પણ દેહ માનવો પડશે. તેમજ જ્યારે ઈશ્વર પોતાનો કો ભાગ મનુષ્ય દેહ સાથે જોડશે, તો કોઈ ભાગ દેહ સાથે, અને બીજો ભાગ, અથવા ભાગો કોઈ બીજા સ્થાને, માનવાં પડશે તો જો ઈશ્વર થઈ જશે. અને તે જાનને અપુણ્ય કહેવાશે. અને ઈશ્વર માટે સંયુક્ત દેહ સિદ્ધ થશે, અને દિલોસ્ફરો એકે મતે છે, કે જે વસ્તુ સંયુક્ત છે. તે ઉત્પાદિત છે. તો ઈશ્વર અનાદિ ન રહેશે. અને જો ઈશ્વરનો પ્રવેશ

حلول મનુષ્ય દેહમાં કોઈ અમુક ભાગનો નથી. પણ સંપૂર્ણ છે. તો જેટલો વખત તેનો પ્રવેશ કોઈ દેહમાં રહેશે, તેટલો વખત સર્વવ્યાપક ન રહેશે. કારણ કે દેહ માટે દિશા, સ્થાન વિગેરે આવશ્યક છે. તેમજ મનુષ્ય દેહ જેવા અપવિત્ર સ્થાનનાં સંગથી તેની પવિત્ર જાતમાં અનેક દોષો લાગુ પડશે. મુખ્ય દલીલ ટુંકમાં એ છે, કે જો ઈશ્વરનો પ્રવેશ કોઈ દેહમાં માનશો. તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રવેશ તેજ વસ્તુ કરી શકે છે, કે જેનો કોઈ પણ રીતનો દેહ હોય, અને જો ઈશ્વર માટે દેહ માનશો, તો દેહ માટે આકાર પણ માનવો પડશે. તો ઈશ્વર નીરાકાર ન રહેશે. અને આકાર સાપેક્ષ છે, અને જે ચીજો સાપેક્ષ છે તેને માટે અનાદિપણ અશક્ય છે. હવે જ્યારે ઈશ્વર માટે આકાર માનીશું, તો આકાર અનાદિ નથી. તો પછી ઈશ્વર કેવી રીતે અનાદિ થઈ શકે? ત્યારે માનવુંજ પડશે કે અવતાર અશક્ય છે.

ઈશ્વરનું હોવાપણું, અને બીજાં કેટલાંક સંભાવતોનું વર્ણન.

કેટલાક નાસ્તિકો જે ઈશ્વરથીજ નકાર કરે છે, તેમને માટે પણ ટુંકમાં ખુલાસો થવો જરૂરી છે. હું કહું છું કે

એ નકાર તેઓનો તદ્દન મૂળ વગરનો, અને હાસ્યજનક છે. કારણ કે તત્પદ (ઈશ્વરપણું) માટે અનેક ગ્રંથો દુન્યામાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં મળી શકે છે, કે જે બધા જોવા માટે હજાર સાલનું આયુષ્ય પણ ઓછું છે. અને ઈશ્વરનાં હોવાપણું પર જે જે દલીલો કાયમ કરવામાં આવી છે. તે અસંખ્ય દલીલોમાંથી એક દલીલના રૂઢ કરવા ઉપર કોઈ નાસ્તિક પોતાનું આખું આયુષ્ય પુર્ણ કરે, તો પરિણામ માત્ર એજ આવે કે કાતરીયું ગેબ!!!

ઈશ્વરનાં હોવાપણું, અને અનાદિ હોવા પર ટુંકમાં—

દલીલ (૧) એ છે કે જગત્ ઉત્પાદિત છે, અને જે વસ્તુ ઉત્પાદિત છે. તેને માટે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ જરૂરી છે. એ ઉત્પન્ન થવાનું “કારણ” એનુંજ નામ ઈશ્વર છે. અને એ ઉત્પન્ન થવાના કારણ માટે કોઈ દલીલની જરૂરત નથી. કેમકે કારણનું હોવાપણું પહેલેથીજ હોય, તોજ બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. હવે એ ઉત્પન્ન થનારા દરેક સ્વવશ હશે, અથવા સાપેક્ષ, તો સાપેક્ષના ઉત્પાદિત હોવામાં તો કોઈ પણ રીતનો સંદેહ થઈ શકતો નથી. કારણ કે સાપેક્ષની હુસ્તિ તો કોઈ બીજી જાત વગર અશક્ય છે. હવે સ્વવશ. તો સ્વવશ એ કારણે ઉત્પાદિત છે, કે કોઈ પણ સ્વવશ

સાપેક્ષથી ખાલી નથી, હવે જ્યારે સાપેક્ષ અનાદિ નથી, તો સ્વવશ પણ અનાદિ થઈ શકતો નથી.

દલીલ (૨) એ છે કે જેટલા દેહો છે, તેઓ બે સ્થિતીમાં મળી આવશે, એટલે સ્થિર હશે, અથવા અસ્થિર. એ સ્થિરતા, અને અસ્થિરતા બન્ને ઉત્પાદિત છે. કારણ કે એ બન્ને સાપેક્ષ છે. ખીજું એ કે અસ્થિરતા એ કારણે ઉત્પાદિત છે. કે અસ્થિરતાનાં અર્થ એ છે કે “ એક સ્થિતી, અથવા સ્થાનથી. ખીજી સ્થિતી અથવા સ્થાનમાં જવું. ” એટલે ચળવળ. જો ચળવળ ન હોય તો અસ્થિરતા ન કહેવાશે. એ સ્થિતીઓનું બદલાવું એનુંજ નામ રૂપાંતર છે, અને એનું અનાદિ હોવું એકેમતે અશક્ય છે. હવે રહી સ્થિરતા. એ સ્થિરતા એ કારણે ઉત્પાદિત છે, કે જો એને ઉત્પાદિત ન માનીશું તો અનાદિ માનવી પડશે. અને જે ચીજ અનાદિ છે તે કદી મટી જતી નથી. તો માનવું પડશે કે જે વસ્તુ સ્થિર છે, તેની સ્થિરતા કદી પણ નષ્ટ ન થાય, પણ જ્યારે દેહોજ નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે એ સ્થિરતા કેવી રીતે કાયમ રહી શકે ?

દલીલ (૩) એ છે કે બધા દેહાદિકો દેહાદિક હોવામાં સમાન છે. પણ પોતાનાં ખાસપણાંમાં ભુદા છે. તો એ

ખાસપણું આપનાર કોઈ ખીજે હોવો જોઈએ, અને એ ખાસપણું આપનાર એનુંજ નામ ઈશ્વર છે. દાખલા લેખે જળ અને અગ્નિ દેહાદિક હોવામાં બન્ને સમાન છે. ચોટલે પંચમહાભૂતનાં પાંચ મુળ તત્ત્વોમાંનાં એ જે તત્ત્વો છે. હવે અગ્નિનો ગુણ એ છે કે તે બાળે છે, ત્યારે જળમાં પણ એજ ગુણ હોવો જોઈતો હતો, કે તે પણ બાળી શકતે. પણ તેમ નથી. એ બન્નેમાં જુદા જુદા ગુણો છે એ માટે જરૂરી છે, કે એ જુદા જુદા ગુણો કોઈ ખીજાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, એ ઉત્પન્ન કરનારનું નામ ઈશ્વર છે.

એવીજ રીતે અસંખ્ય દલીલો છે. હવે રહી એ વાત કે ઈશ્વર એકજ હોવો જોઈએ. તો એતો ઘણુંજ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે અગર ઈશ્વર બે હોય, તો ઈશ્વરપણાનાં દરેક ગુણોમાં બન્ને સમાન હોવા જોઈએ. અને જો એમ માનીશું તો કોઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન થએલી ન કહેવાશે. કારણ કે અધી ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓનો સંબંધ બન્ને ઈશ્વરો સાથે સમાન હશે. તો દરેક વસ્તુનાં ઉત્પન્ન કરનાર બે કહેવાશે. અને દરેક ઉત્પન્ન થનારની ઉત્પત્તિનું “સંપુર્ણકારણ” સ્વતંત્ર તો એકજ હોવું જોઈએ, અને જો એમ કહેવામાં આવશે કે આ વસ્તુને આ ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરી, અને આ વસ્તુને

આ બીજા ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરી, તો બન્નેમાં સમાનપણું ન રહેશે.

જો મનુષ્ય વિચાર કરે તો ઇશ્વરનું એકપણું તો તે પોતામાં જ એક જ્ઞાનરૂપ જૈહર (આત્મા) પરંતુ છુપાઇ પોતાનો હુકમ ચલાવી રહ્યો છે, તે પરથી પણ જાણી શકે છે. કારણ કે ઇશ્વરે પોતાનું એકપણું દરેક ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કર્યું છે. (૧) મનુષ્ય દેહ માટે એક જ્ઞાનરૂપ. અને ચૈતન્ય એટલે આત્માની જરૂરત છે, અને તે આત્મા દેહાદિક પ્રપંચોથી લિપ્ત છે. અને તે આખો દેહ કે જે પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયો છે. તે આખા દેહ ઉપર પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે, અને એ આખા દેહ ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર એકજ છે. તો એ ઉપરથી જાણ આવે છે કે તમામ જગત કે જે મહાન ઇશ્વરની આગળ એક અદ્વયમાં અદ્વય દેહ સમાન છે, તે ઉપર પણ રાજ્ય ચલાવનાર એકજ છે, અને તે પણ દેહાદિક ઉપાધિઓથી લિપ્ત છે. અને જેવી રીતે મનુષ્ય દેહમાં આત્માની બરોબરી કરનાર કોઈ નથી, તેવીજ રીતે તમામ હસ્તિઓમાં ઇશ્વરની બરોબરી કરનાર પણ બીજું કોઈ નથી. (૨) જ્યારે મનુષ્ય દેહ આત્માની ઇચ્છા, અને હરકત આખા વગર હાલવાની પણ શક્તિ રાખતો નથી, તો એ ઉપરથી આપણે જાણવું જોઈએ

કે ઇશ્વરની ઇચ્છા વગર કોઈ હસ્તિ કાંઈ પણ કરી શકતી નથી (૩) જ્યારે દેહની તમામ ચળવળો આત્માની જાણમાં છે, અને દેહની દરેક દરેક સ્થિતિઓનું આત્માને જ્ઞાન છે, એવીજ રીતે દરેક હસ્તિઓની રજા રજાની જાણ ઇશ્વરની પવિત્ર જાણમાં સંપૂર્ણ રીતે છે, તેમજ કોઈ વસ્તુ તેની જાણથી છુપી નથી. (૪) જ્યારે આત્મા દેહનાં દરેક ભાગોની પાસે છે, એવીજ રીતે ઇશ્વર પણ દરેક હસ્તિઓ પછી તે ગમે ત્યાં હોય તો પણ તેની પાસે છે. તેનેથી કોઈ ચીજ અધિ નથી. એવી રીતે અનેક દ્રષ્ટાંતોથી તેનું એકપણું અને શક્તિઓ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપલા દ્રષ્ટાંતોમાં આત્માનું જ્ઞાન, હુકુમત, પાસે હોવાપણું વિગેરે જે વર્ણવ્યું છે, એથી એમ ન સમજવું જોઈએ કે એ હુકુમત, જ્ઞાન, વિગેરે આત્મામાં જેટલા બળ, અને પ્રમાણમાં છે. તેટલાજ બળ, અને પ્રમાણમાં ઇશ્વરમાં છે. એ બાબતો માત્ર સમજવા માટે દ્રષ્ટાંતરૂપ જ હોઈ શકે છે. દરેક ગુણોનાં સમાનતા સિદ્ધિ સિદ્ધિ કરી નથી. કારણ કે ઇશ્વરની પવિત્ર જાત, અને શક્તિઓ અજોડ છે.

હવે મહાપ્રજ્ઞ (એટલે બધા ઉત્પાદિતોનું સ્રેષ્ઠ થવું.) કે જે વખતની બધર માત્ર ઇશ્વરનેજ છે, અને કોઈ સેદનાં કારણે તમામ ઉત્પાદિતોથી તે સમયને

છુપો રાખવામાં આવ્યો છે. અને તે ભેડને પણ ઈશ્વરજ્ઞ બાણ છે. જો કે ઈશ્વરની આગળ બધા વખતો બરાબર છે, પણ કોઈ કોઈ વખતોની સાથે કોઈ કોઈ તરેહોનાં ખાસ થવાને માટે બુદ્ધિ નાં પાડતી નથી. દાખલા લેખે કોઈ કોઈ વખતે એવા મહાન બુદ્ધિવાનો ને તે ઉત્પન્ન કરે છે. કે કોઈ બીજા વખતે એવા મહાનોને તે ઉત્પન્ન કરતો નથી. જોકે તે જ્યારે ચહાય ત્યારે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેની બલ, અને શક્તિની આગળ બધા સમયો બરાબર છે. પણ જ્યારે તેને ઈચ્છા થાય છે ત્યારેજ ઉત્પન્ન કરે છે. ક્રિસોસ્ટોમ્સ સિદ્ધાંતોથી પણ મહાપ્રજ્ઞ અશક્ય નથી. કેમકે ક્રિસોસ્ટોમ્સ એકે મતે છે, કે ઉત્પાદિત વસ્તુઓની પારંલની જગ્યાઓ, અને ગૃહોની ચાલો તરેહુવાર હોવાનાં કારણે આકાશી, અને પૃથ્વી પરની વસ્તુઓની સ્થિતિઓ તરેહુવાર હોય છે, દરેક ગૃહોની ચાલ, અને ચક્રરની સાથે તેની પાછલી ચાલ એકજ તરેહની હોવી જરૂરી નથી. એઓને ત્યાં એક ચાલથી ઉત્પન્ન થતી અસરોથી બીજી ચાલની અસર એકજ તરેહુની માનવી વિશ્વાગ્રપાત્ર નથી. દુન્યામાં દિનપરદિન થતી ભિન્નતાનું કારણ એઓ ગૃહોની ચાલોથી ઉત્પન્ન થતી અસરે કરી માને છે. અને એક ચાલથી એવી અસર ઉત્પન્ન થાય, કે એવી પહેલાં કદી પણ ન થઈ હોય, અને ભવિષ્યે પણ ન થાય, એ ક્રિસોસ્ટોમ્સે ત્યાં સંભવિત છે. તેમજ કોઈ વખતે

એવી વિચીત્ર તરેહનાં જનાવરો ઉત્પન્ન થાય છે, કે પહેલાં કદી પણ તેવાં ન થયાં હોય. તેમજ એઓ માને છે કે દરેક ગૃહોની ચાલ તો એકજ તરેહની હોય, પણ તે ચાલોથી ઉત્પન્ન થતી અસરો ભિન્ન ભિન્ન હોય. દાખલા લેખે આપણે તળાવના સ્થિર પાણીમાં એક પત્થર નાંખીએ, તો પાણીમાં તેનાં પડવાથી એક ગોળ કુંડળ જેવું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થશે. એવીજ રીતે પાણીનાં સંપૂર્ણ સ્થિર થવા પહેલાં આપણે એક ખીલે પત્થર નાખીશું તો તે વખતે જે સ્વરૂપ પહેલાં ઉત્પન્ન થયું હતું તેવુંજ થાય એ જરૂરી નથી, કારણકે પહેલો પત્થર સ્થિર પાણીમાં નાંખ્યો હતો, અને આ ખીલે પત્થર અસ્થિર પાણીમાં નાંખવામાં આવ્યો હતો. અને હજી પહેલા પત્થરની અસર બાકી હતી, અને ખીલે પડ્યો. એટલે જીદુંજ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થશે. એવીજ રીતે ગૃહોની ચાલ બેકે એકજ તરેહપર હોય, અને પુરી પણ થાય, તો પણ તેની જે અસર બાકી રહે છે, તે અસર સાથે ખીલ ચાલની અસરનાં ભેગાવાથી તરેહવાર સ્વરૂપો ઉત્પન્ન થાય છે. એવીજ રીતે એક પછી એક ચાલો ચાલુ હોવાનાં કારણે તરેહવાર અસરો ઉત્પન્ન થાય છે. એવીજ રીતે એક ચાલ એવી રીતની અસર ઉત્પન્ન કરે કે જે ભૂત, અને વર્તમાનની અસરોથી વિરોધ હોય, તો તે પણ સંભવિત છે. કારણ કે તરેહવાર સ્વરૂપો પ્રત્યક્ષ છે. એજ સ્વરૂપ મહાપ્રજ્વળનું પણ સમજવું, જે ભૂતકાળનાં સ્વરૂપથી ભિન્ન છે.

અને બધા ઉત્પાદિતોનાં ભેગા થવાનું સંપૂર્ણ કારણ છે. કારણ કે ઈશ્વરનો હુકમ તે દિવસે બધા પર આમ થશે, જ્યારે મહાપ્રજ્વળનાં અશક્ય હોવાપર કોઈ દલીલ કાયમ નથી. તેમ આકાશ વાણીમાં તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન હોય, તો તેથી નકાર કરવો કેવળ મુર્ખતા છે.

દુન્યામાં સર્વથી પહેલો મનાયલો મહાન તત્ત્વજ્ઞાની સોક્રેટ Socrates (જે ૪૬૯ વરસ સન ઇસ્વી પહેલાં થઈ ગયો) ક્રિસ્ત મહાપ્રજ્વળ વિશે પોતાનાં “અરબધન” નામનાં પુસ્તકમાં લખે છે, કે મહાપ્રજ્વળ એક વખતે થયોજ નોંધ્યે કારણ કે વાયુ, અને તેજનો સ્વભાવિક ગુણ એવો છે કે જળ, અને માટીથી ઉપર રહે. અને એનાં મૂળ સ્થાન પણ જળ, અને માટીથી ઉંચે છે. પણ પૃથ્વિનું અનુક્રમ એવી રીતે છે. કે માટીને જળ ઉપર રાખવામાં આવી છે, અને જળને વાયુ ઉપર, અને વાયુને અગ્નિ ઉપર રાખવામાં આવ્યો છે. હવે અગ્નિ અને વાયુ સ્વભાવિક ઉપર જવા માંગે છે, અને જળ અને માટી સ્વભાવિક નીચે જવા માંગે છે, એથી કરી દરેક વખતે એઓમાં બાથમળાથી ચાલુ છે. અને એક બીજે એક બીજાનાં હુમલાને રોકે છે, અને એજ કારણે પૃથ્વિ પોતાની ખાસ જગ્યાએ સુર્યથી અમુક છેટાપણે દૂર્યા કરે છે. પણ એક દિવસ એવો આવવો નોંધ્યે એ એ અગ્નિનો તાપ છેવટને દરજે તપી મહાસાગરોમાં

એક એવો એક ઉત્પન્ન કરશે, કે પૃથ્વી પરથી સખત ગરમ વસાળ આકાશ વરફ ઉઠશે, ત્યારે ઉપરથી સુર્યની ગરમી તેને વધુ સખત ગરમ કરશે. જેથી એ બન્ને ગરમીઓનાં સાથે ભેળાવાથી આકાશ એગળેલા ત્રાંખા જેવું લાગશે. અને તે એટલે સુધી તપશે, કે તે તાપ સહન થઈ ન શકશે. અને અધમ આત્માઓ માટે તર્ક સમાન થઈ પડશે. કારણ કે પાપકર્મોના પ્રભાવે જ્ઞાનતાત્ત્વ પ્રકાશપર અંધકાર છવાઈ બાધ છે. જેથી તેઓ આ ભયંકર આકૃતથી પોતાની બાતને બચાવી ન શકશે. પણ જે આત્માઓએ વિદ્યા, અભ્યાસ, ભક્તિ વિગેરેનાં પ્રભાવે પોતાનાં જાતિ જ્ઞાનનાં પ્રકાશમાં વધારો કર્યો છે. તેઓ એ ભયંકર આકૃતથી પોતાની બાત બચાવી પોતાને યોગ્ય રથળે આડ્યા જશે,

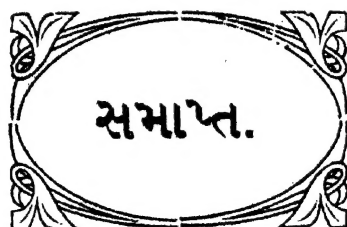
કેટલાક લોકો કહે છે, કે “સ્વર્ગમાં સ્પર્શ થવાવાળા, અને ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થવાવાળા આનંદો માટે જે વાચદો કરવામાં આવ્યો છે, તો તે માટે તો દેહની જરૂર પડશે. કારણ કે સ્પર્શ, અને ધ્યાન માટે તો દેહ આવશ્યક છે. કારણ કે એ બધી શારીરિક શક્તિઓ છે. જે દેહમાંજ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એવીજ રીતે કબર, (એટલે મૃત્યુ, અને મહાપ્રભુ એ બે વખતોનો અંતર) અને નર્કની શિક્ષાઓ. શારીરિક શક્તિઓ સાથેજ જ્ઞાનમાં આવી શકે છે. જ્યારે આત્મા અને દેહનો સબંધ ભુલો થઈ ગયો. અને દેહનાં

ખંધાં તત્ત્વે જે આકાશનાં હતાં તે આકાશમાં મળી ગયાં, જે તેજનાં હતાં તે તેજમાં, જે જળનાં હતાં તે જળમાં, જે પૃથ્વિનાં હતાં તે પૃથ્વિમાં, જે વાયુનાં હતાં તે વાયુમાં મળી ગયાં, ત્યારે એ તત્ત્વેથી ઉત્પન્ન થએલી સ્પર્શ, તથા ધ્યાન શક્તિ પણ તેઓમાં મળી જશે. હવે સુકર્મિને માટે સ્વર્ગનો આનંદ, અને કુકર્મિને માટે કબર, તથા નર્કની શિક્ષાનો સ્પર્શ કેવી રીતે થઈ શકશે? કારણ કે સ્પર્શ, અને ધ્યાન એ બંને શક્તિઓ તો મૃત્યુની સાથેજ પોતાનાં મૂળમાં મળી જાય છે.”

એનો જવાબ એ છે કે એ બધી બાબતોથી નકારતો તેજ માણસ કરી શકે છે કે જે મહાપ્રલય, અને વિયોગી આત્માનો દેહ સાથેનો ખીજ વારનો સંબંધ, એ બંનેને અશક્ય માનતો હોય, અને એ બંને બાબતોને આપણે બુદ્ધિ કબુલ કરી શકે એવી રીતે આગળ સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ. હવે સ્વર્ગી આત્મા માટે સ્વર્ગને યોગ્ય દેહ, અને પાપીઓને માટે નર્કને લાઘવ દેહનો સંબંધ પાછો કરવો સર્વ શક્તિવાન ઈશ્વરને માટે અશક્ય નથી.

ઉપલાં લાંબા વિવેચન પરથી સિદ્ધ થઈ ગયું કે પુનર્જન્મનાં જે જે કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે બધા બુદ્ધિ વિરૂદ્ધ, અને દુન્યાની શાંતિમાં ભારે ખડલ રૂપ, અને

મહાન ઈશ્વરનાં કેટલાક ગુણોને ઢોપ લગાડે એવાં હોવાનાં કારણે માની ન શકાય, અને આકાશ વાણીઓથી મહાપ્રદય તે દિવસે પાપ પુન્યનો હીસાબ થવો. પુન્યનો બદલો સ્વર્ગ, પાપનો બદલો નર્ક, સ્વર્ગમાં આનંદનો સ્પર્શ, નર્કમાં શિક્ષાનો સ્પર્શ, વિગેરે સર્વ બાબતો જ્યારે બુદ્ધિને અનુસરતી, તેમજ આકાશ વાણીઓથી સિદ્ધ છે. ત્યારે તેથી નકાર કરી આવાં કઠંગા કારણોને લઈ પુનર્જન્મને માનવો, માત્ર અંધકાર, અને અજ્ઞાનતા વગર કશું નથી. હવે જે હું સર્વથી પહેલાં લખી આવ્યો છું કે "કોણ ભૂલ ન કરે ? અને કઈ બાબત ખરી સમજવી." એનો પણ સંપૂર્ણ ખુલાસો થઈ ગયો. وهذا آخر كلامي وعلى الله اعتمادی

સમાપ્ત.

આ ચોપડી નીચલે સરનામે મળશે,
બહાર ગામ વી. પી. થી મોકલી આપીશું.

હાશિમ યુસુફ ભરૂચા.

રાંદેર. જિલ્લા-સુરત.

મુસ્લિમ-ગુજરાત પ્રેસ ભાગાતાવાળા રોડ, સુરત.

ધી રાંદેર યુનાની ફારમેસી

અમારે ત્યાં દરેક જાતની યુનાની સુકરફ, અને સુરકકળ
દવાઓ હવેબળે તૈયાર મળશે. તેમજ ઓર્ડર મુજબ કોઈ
પણ જાતની સુરકકળ કંઈ વખતનાર તૈયાર કરી બહારગામ
વી થી થી મોકલી આપીશું.

લખેા

હાશિમ યુસુફ બરૂયા.

કે. ધી રાંદેર યુનાની ફારમેસી.

રાંદેર જિલ્લા સુરત.

